दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	स स

वर्ग स
सहित
चाहिए
लगेगा

सार्थश्रीरामायणसुभाषितानि

संपादक

विष्णु विनायक परांजपे, पेण

भाषांतरकार

भालचंद्र शंकरशास्त्री देवस्थळी

प्रकाशक

केशव भिकाजी ढवळे, गिरगांव-मुंबई

आवृत्ति तिसरी

चैत्र शके १८५४ सन १९

किंमत ८ आणे

मुद्रक—**एस्. व्ही. परुळेकर,** मुंबईवैभव प्रेस, सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीज् बिल्डिंग, गिरगांव–मुंबई

प्रकाशक—**केशव भिकाजी ढवळे,** (रामचंद्र बिल्डिंग,) गिरगांव, मुंबई

प्रस्तावना

श्रीवाल्मीकिरामायण हें आदिकाव्य आहे. आर्य लोकांच्या राष्ट्रीय ग्रंथांमध्यें याची गणना होते. या सर्वमान्य ग्रंथांतील निवडक ५०२ सुभाषितवचनांचा संग्रह प्रस्तुत पुस्तकांत केला आहे आणि प्रत्येक श्लोकाच्या खालीं त्याचें मराठी भांषातर दिलें आहे. या पुस्तकांतील वचनें घेतांना मुंबईच्या गोपाळ नारायण आणि मंडळीनें शके १८१५ मध्यें प्रसिद्ध केलेल्या रामायणाच्या प्रतीचा उपयोग केला आहे. वचनें वर्णक्रमानें दिलीं असून त्यांच्या डावीकडे क्रमांक घातले आहेत आणि उजवीकडे स्थलनिर्देश केला आहे. स्थलनिर्देशांत कांड, सर्ग व श्लोक अशा क्रमानें अंक मांडिले आहेत. वचन प्रक्षिप्त सर्गांपैकीं असल्यास मुख्य सर्गाचा व प्रक्षिप्त सर्गाचा असे दोन्ही अंक आहेत. वचनांच्या शेवटीं मुख्य विषयांची सूची जोडिली आहे. जो विषय ज्या वचनांत आला त्या वचनाचा क्रमांक त्या विषयापुढें सूचीमध्यें घातला आहे. सूचीमध्यें पर्यायशब्द व संबंध असलेले शब्द मुख्य शब्दाच्या पोटांत दिले आहेत. धार्मिक शिक्षण देण्याच्या कामीं हें सुभाषितांचें पुस्तक उपयोगीं पडतें, असें पुष्कळ पालकांच्या व शिक्षकांच्या प्रत्ययास आलें आहे. हीं सुभाषितवचनें सर्वांच्या वाचनांत येवोत, अशी श्रीरामप्रभूजवळ प्रार्थना करून प्रस्तावना संपवितों.

चैत्र शके १८५४

विष्णु विनायक परांजपे
राहणार पेण, जिल्हा कुलाबा

रामायणांतील कांडांचीं नांवें

१ बालकांड
२ अयोध्याकांड
३ अरण्यकांड
४ किष्किंधाकांड
५ सुंदरकांड
६ युद्धकांड
७ उत्तरकांड

सार्थश्रीरामायणसुभाषितानि

आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

१ अकुर्वन्तोऽपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात् । का.स.श्लो.
परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागह्रदे यथा ॥ ३।३८।२६

ज्याप्रमाणें सर्प असलेल्या डोहांतील मासे नाश पावतात, त्याप्रमाणें स्वतः शुचिर्भूत व पापकर्म न करणारे असेही लोक पापीजनांचा आश्रय केल्यामुळें त्या दुसऱ्यांच्या पातकांनीं नाश पावतात.

२ अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ५।२१।११

ज्याच्या चित्ताला ज्ञानाचा संस्कार नाहीं, व जो अनीतीचे ठिकाणीं आसक्त झालेला आहे, अशा राजाची प्राप्ति झाली असतां, समृद्ध राष्ट्रें आणि नगरें नाश पावतात.

× ३ अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ।
कल्याणवृत्तां यो भार्यां रामस्याहर्तुमिच्छसि ३।४७।४३

(सीता रावणाला म्हणते) ज्याअर्थी तूं रामाच्या सदाचरणी भार्येला हरण करण्याचें इच्छितोस, त्याअर्थीं तूं प्रदीप्त झालेला अग्नि पाहून, त्याला वस्त्रानें बांधून आणण्याचीच इच्छा करीत आहेस.

४ अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चाभिजायते ।
तस्मात्प्रियतरो मातुःप्रिया एव तु बान्धवाः॥२।७४।१४

(रामाच्या वियोगानें कौसल्येला अतिशय दुःख झालें असेल, असें भरत कैकेयीला सांगतो) (मुख, वक्षःस्थल, उदर, हस्त चरण इत्यादि) अंगांपासून (नेत्र, अंगुलि इत्यादि) प्रत्यंगांपासून आणि हृदयापासून उत्पन्न होणारा पुत्र मातेला अधिक प्रिय असतो. इतर बांधव हे साधारणच प्रिय असतात. (औरस पुत्राच्या वियोगाचें दुःख मातेला अत्यंत दुःसह होतें.)

५ अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।
शरणं भव रामस्य माऽधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥२।१२।३६

(दशरथ म्हणतो) हे कैकेयि, मी तुला हात जोडितों व तुझ्या पायांनाही स्पर्श करितों, रामाचें रक्षण कर. ह्या जगांत अधर्म मला स्पर्श न करो.

६ अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता ।
धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनर्यादृशो भवान् ॥५।१।११२

(मैनाकपर्वत मारुतीला म्हणतो) धर्मजिज्ञासु ज्ञात्या पुरुषानें सामान्य अतिथीचाही सत्कार करावा, हें योग्य आहे; मग तुझ्यासारखा आतिथि प्राप्त झाला असतां, त्याचा सत्कार करावा, हें वेगळें कशाला सांगितलें पाहिजे ?

७ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरम् ।
क्रोधनं व्यसने हन्ति स्वजनोऽपि नराधिपम् ३।३३।१६

हट्टी, कशानेंही न वळणारा, अतिशय अभिमान बाळगणारा व रागीट असा मनुष्य, मग तो राजा कां असेना, संकटांत सांपडला असतां, त्याचेच लोक त्याचा नाश करितात.

८ अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्रापि दह्यते ॥ ४।१।११६

(सीतेच्या वियोगानें शोकाकुल झालेल्या रामाला लक्ष्मण म्हणतो, तूं स्नेहसंबंधच सोडून दे. कारण अतिशय स्नेह असलेल्या व्यक्तीचा वियोग झाला असतां कितीही विवेक केला तरी मनुष्याला दुःख होतेंच) तेलानें पूर्ण भिजलेली वात (न जळण्याकरितां पाण्यानें) जरी ओली केली तरी ती जळतेच.

९ अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चपलेन्द्रियम् ।
नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥५।२१।८

स्वतःच्या स्त्रीचे ठिकाणीं असंतुष्ट, चंचल, अजितेंद्रिय व कपट करण्याची बुद्धि असलेला अशा पुरुषाची अपकीर्ति परस्त्रिया करितात.

१० अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते ।
यात्येव यमुना पूर्णं समुद्रमुदकार्णवम् ॥ २।१०५।१९

ज्याप्रमाणें उदकानें परिपूर्ण भरलेल्या समुद्राकडे यमुना नदी जाते, ती कधीं मागें परतून येत नाहीं, त्याप्रमाणें जी रात्र एकदां निघून जाते, ती पुनः परत येत नाहीं.

११ अथवा किं ममैतेन राज्यद्रव्यमयेन तु ।
उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २।२२।२८

(राम लक्ष्मणाला म्हणतो, वनवासाच्या व्रताचा संकल्प करण्यासाठीं मी या अभिषेकजलानें स्नान करीन) अथवा राज्यांतील द्रव्य ज्याकरितां खर्ची पडलें आहे असें हें उदक तरी मला कशाला पाहिजे ? मी स्वतः आणिलेल्या उदकानेंच माझा (वनवासाचें) व्रत घेण्याचा संकल्प होईल.

१२ अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी ।
संप्रेक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृषती वागुरामिव ॥ २।३७।९

(राम व लक्ष्मण यांनीं वल्कलें स्वीकारलीं) नंतर पैठणी नेसलेली सीता आपल्याला नेसण्याकरितां (कैकेयीनें) आणून दिलेलें वल्कल पाहून, जाळें पाहिल्यावर त्रस्त होणाऱ्या हरिणीप्रमाणें त्रस्त झाली.

१३ अधर्मः सुमहान्नाथ भवेत्तस्य तु भूपतेः ।
यो हरेद्बलिषड्भागं न च रक्षति पुत्रवत् ॥ ३।६।११

(तपस्वी ऋषि रामाला म्हणतात) हे नाथ, जो राजा प्रजेपासून उत्पन्नाचा सहावा भाग करभार म्हणून घेऊन तिचें पुत्रवत् पालन करीत नाहीं, तो त्याचा मोठा अधर्म होय.

१४ अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ।
धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥ ४।१६।३

(वाली तारेला म्हणतो) हे भित्र्ये, अजिंक्य व समरांत माघार न घेणारे, अशा शूरांना (शत्रूंनीं केलेला) अपमान सहन करणें हें मरणाहूनही अधिक दुःखदायक आहे.

१५ अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान् पुरुषाः पशुबुद्धयः ।
प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रिष्वभ्यन्तरीकृताः ॥
६।६३।१४

मंत्रिजनांमध्यें समाविष्ट केलेले मूर्ख पुरुष शास्त्रार्थ समजत नसतांही आपल्या अंगच्या बोलकेपणाच्या जोरावर शास्त्रार्थाच्या गोष्टी सांगूं इच्छितात.

१६ अनवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५।३७।५५

युद्धामध्यें जय काय किंवा पराजय काय, हे अनिश्चित असतात.

१७ अनागतविधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता ।
आपदाशङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ ३।२४।११

कल्याण इच्छिणाऱ्या विद्वान् पुरुषानें पुढें विपत्ति येईल, अशी शंका येतांच, ती विपत्ति प्राप्त होण्यापूर्वींच परिहाराची योजना करावी.

१८ अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयम् ।
कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ४।४९।६

(सीतेचा शोध लावण्याविषयीं प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली पाहिजे असें अंगद वानरमंडळीला सांगतो) उत्साह, दक्षता, आणि मनाचा खंबीरपणा हीं कार्यसिद्धि करणारीं आहेत असें म्हणतात. म्हणून हें मी सांगतों.

१९ अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ॥५।१२।१०

उत्साह हें संपत्तीचें कारण होय आणि उत्साह म्हणजेच परम सुख होय.

२० अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ।
करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः॥५।१२।११

सर्व गोष्टींची प्रवृत्ति होण्याला उत्साह हेंच एक नेहमींचें कारण आहे. प्राणी जें कांहीं कर्म करितो, तें त्याचें कर्म हाच उत्साह सफल करितो.

२१ अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः ।
शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनशिष्यसि॥३।५१।२६

(जटायु पक्षी रावणाला म्हणतो) जे मूढ पुरुष आपल्या कृत्यांच्या परिणामाकडे लक्ष देत नाहींत ते तुझ्याप्रमाणें सत्वरच नाश पावतात.

२२ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव शपाम्यहम् ॥ ४।७।२२

(राम सुग्रीवाला म्हणतो) आजपर्यंत मीं पूर्वीं कधीं अनृत भाषण केलें नाहीं आणि पुढेंही कधीं करणार नाहीं, हें मी तुला प्रतिज्ञेनें सांगतों व यासंबंधीं सत्याची शपथ वाहतों.

२३ अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुरा श्रुतिः ।
राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता २।१०६।१३

(भरत रामाला म्हणतो, दशरथ पित्यानें कैकेयीचें म्हणणें मान्य केलें यावरून) अंतकाल प्राप्त झाला असतां प्राण्यांची बुद्धि विपरीत होते, असें पूर्वीपासून ऐकिवांत आहे आणि ही गोष्ट, असें करणाऱ्या राजानें, आज लोकांत सिद्ध करून दाखविली आहे.

२४ अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचित्समारभेत् ॥ ४।५९।२३

(गृध्रराज संपाति वानरांना सांगतो) पंख नाहींतसे झालेला पक्षी कांहीं (पराक्रमाचें) कृत्य करण्यास प्रवृत्त होणार कसा ?

२५ अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् ।
न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥३।१०।१८

(राम म्हणतो) हे सीते, मी तुझा, लक्ष्मणाचा व स्वतःच्या जीविताचाही त्याग करीन. परंतु कोणाजवळ विशेषतः ब्राह्मणांजवळ केलेल्या प्रतिज्ञेचा त्याग कधींही करणार नाहीं.

२६ अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः ।
अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥७।४५।१४

(राम बंधूंना म्हणतो) पुरुषश्रेष्ठांनो, लोकापवादाला भिऊन मी स्वतःच्या जीविताचा व तुमचाही त्याग करीन; मग जनककन्येचा त्याग करीन, यांत आश्चर्य तें काय ?

२७ अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः ।
राजदण्डपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः ॥ ६।२९।१२

अग्नीनें स्पर्श केलेले वृक्षही वनांत राहतात, परंतु राजदंडास पात्र झालेले अपराधी (जिवंत) राहात नाहींत.

२८ अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः ।
कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम्॥३।३३।२०

जो राजा (सर्वदा) सावधान, सर्वज्ञ, जितेंद्रिय, कृतज्ञ आणि धर्मशील असतो, तो राज्यावर चिरकाल स्थिर राहातो.

२९ अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा ।
भवेथा गुह राज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ॥ २।५२।७२

(राम म्हणतो) हे गुहा, तूं सैन्य, कोश, किल्ले, तसेच देश यांसंबंधानें सावधान रहा. कारण, राज्याचें रक्षण करणें म्हणजे अत्यंत कठीण होय, असें मानिलें आहे.

३० अमृतं विषसंपृक्तं त्वया वानर भाषितम् ।
यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥५।३७।२

(सीता मारुतीला म्हणते) हे वानरा, तुझें भाषण विषमिश्रित अमृतासारखें आहे. ' रामाचें मन (तुजवांचून) कोणत्याही ठिकाणीं आसक्त होत नाहीं, ' हें जें तूं बोललास, तें अमृतासारखें, व ' राम (तुझ्यासंबंधानें) एकसारखा शोक करीत आहे ' असें जें तूं सांगितलेंस, तें मला विषासारखें वाटत आहे.

३१ अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्मादिदृक्षया ।
ददौ दण्डभयाद्गाधं राघवाय महोदधिः ॥६।२२।४६

(वानरश्रेष्ठ नल म्हणतो) ह्या भयंकर महोदधि सागरानें, दंडाच्या भीतीमुळें, सेतुकार्य पहाण्याची इच्छा धरून राघवास (आपला) ठाव दिला.

३२ अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ।
वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ ३।३३।५

जो राजा (राष्ट्रांतील बातम्या समजाव्या म्हणून) हेरांची योजना करीत नाहीं, (प्रजाजनांस) दर्शन देत नाहीं, जो परतंत्र असतो, (स्त्रियादिकांच्या स्वाधीन असतो) त्याला नदींतील चिखल पाहतांच हत्ती नदीचा त्याग करून जातात, त्याप्रमाणें लोक दुरूनच वर्ज्य करितात.

३३ अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः ।
विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरन्त्यपि ॥४।२।२२

कपटानें संचार करणाऱ्या शत्रूंचा मनुष्यानें शोध घेत राहावें. कारण, ते सावध राहून, संधि सांपडली असतां, विश्वास पावलेल्या लोकांवर प्रहार करण्यास चुकत नाहींत.

३४ अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम् ।
व्यवस्यन्त्यनुराजानं धर्मं पौलस्त्यनन्दन ॥३।५०।९

(जटायु म्हणतो) हे रावणा, शास्त्रामध्यें ज्याचा नीट बोध होत नाहीं असा धर्म, अर्थ अथवा काम राजाचेंच आचरण पाहून शिष्ट लोक निश्चित करीत असतात.

३५ अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।
घातयन्तीह कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥५।२।३८

(लंका अवलोकन केल्यानंतर मारुतीचे स्वगत विचार) कार्याकार्याविषयीं स्वामीनें मंत्र्यासहवर्तमान जरी एखादा विचार निश्चित केला असला; तरी अयोग्य दूताशीं गांठ पडल्यावर त्या विचारापासून कांहींएक निष्पन्न होत नाहीं. कारण, शहाणपणाच्या घमेंडींत असणारे दूत स्वामिकार्याचा घात करितात.

३६ अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत् ।
तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥४।४३।७

ज्यानें पूर्वीं आपल्यावर उपकार केला नाहीं, अशाही याचकाची कार्यसिद्धि केल्यानें जीवित सफल होईल; मग ज्यानें पूर्वीं आपल्यावर उपकार केले आहेत, त्याचें कार्य केल्यानें तें जीवित सफल होईल, हें कशाला सांगितलें पाहिजे ?

३७ अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ।
आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ॥४।३०।७१

पूर्वीं ज्यांनीं आपल्यावर उपकार केले आहेत, अशा याचकांना त्यांच्या कार्यसिद्धीच्या कामीं वचन देऊन जो कार्यहानि करितो, तो पुरुष लोकांमध्यें अधम होय.

३८ अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजेत्याविचारयन् ।
तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुरर्थ्याः सुलक्ष्मण ॥ ३।४३।३४

(सुवर्णमृगाच्या सत्यतेविषयीं जरी खात्री नसली तरी तो मिळविण्यासाठीं खटपट करणें हा पुरुषार्थच आहे, असें राम लक्ष्मणाला म्हणतो) हे लक्ष्मणा, कोणी पुरुष एखाद्या वस्तूची अपेक्षा धरून ती मिळविण्यासाठीं विशेष विचार न करितां जरी प्रयत्न करूं लागला तरी अर्थसंपादन करण्यांत चतुर असलेले अर्थशास्त्रज्ञ लोक त्या वस्तूला 'अर्थच' म्हणतात.

३९ अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः ।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा६।८३।३३

ग्रीष्म ऋतूंत ज्याप्रमाणें लहान लहान नद्या आटून जातात, त्याप्रमाणें द्रव्यहीन आणि अल्पबुद्धि अशा मनुष्याचीं सर्व कार्यें नाश पावतात.

४० अर्थेभ्योऽथ प्रवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥६।८३।३२

पर्वतापासून ज्याप्रमाणें नद्या उत्पन्न होत असतात, त्याप्रमाणें संपादन केलेल्या आणि सर्वत्र वृद्धिंगत झालेल्या द्रव्यापासून सर्व कार्यें सिद्ध होतात.

४१ अर्थो हि नष्टकार्यार्थैरयत्नेनाधिगम्यते ॥ ४।१।१२०

नष्ट झालेली वस्तू ज्यांना अवश्य मिळवावयाची आहे, त्यांना ती यत्नावांचून कधींही मिळत नाहीं.

४२ अवश्यं लभते कर्ता फलं पापस्य कर्मणः ।
घोरं प्रत्यागते काले द्रुमः पुष्पमिवार्तवम् ॥ ३।२९।८

ज्याप्रमाणें वृक्षावर त्या त्या ऋतुकालाला उचित अशीं पुष्पें उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें पापकर्माचें दुःखरूप फळ भोगकाल आला असतां कर्त्याला अवश्य भोगावें लागतें.

४३ अवश्यं प्राणिना प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥६।९।१४

प्रत्येक प्राण्यानें आपले प्राण अवश्य यथासामर्थ्य रक्षण करावे.

४४ अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधावति ।
स शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुकसेवकः ॥ २।६३।९

जो पुरुष कर्माच्या फळाचा विचार न करितां तें कर्म करण्यास प्रवृत्त होतो, त्याला, फळ मिळण्याच्या वेळीं पळसाच्या झाडाची (फलप्राप्त्यर्थ) सेवा करणाऱ्याप्रमाणें शोक करावा लागेल.

४५ अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमव्यथम् ।
उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम् ॥ ४।३।३१
अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ।
कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ४।३।३३

(मारुतीचें भाषण ऐकून राम लक्ष्मणाला म्हणतो) (उत्तम वाक्य म्हटलें म्हणजे) जें अति विस्तृत नसतें, संदिग्ध नसतें, न अडखळतां उच्चारलेलें असतें, (ऐकणाराच्या कानांस) पीडा देत नाहीं, उरःस्थलापासून कंठाकडे जातें आणि मध्यम स्वरांत असतें तें होय. (हृदय, कंठ आणि मस्तक या) तीन ठिकाणीं स्पष्टपणें व्यक्त होणाऱ्या या उत्कृष्ट भाषणानें कोणाचें मन प्रसन्न होणार नाहीं? खड्ग उगारून आलेल्या शत्रूचें देखील होईल.

४६ अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतनम् ।
त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासंदर्शनेन माम् ॥३।६०।१७

(राम म्हणतो) हे शोकहारका अशोका! माझी शोकानें ज्ञानशक्ति नष्ट झाली आहे. सीतेच्या दर्शनानें मला त्वरित तुझ्या नांवाप्रमाणें (अशोक) कर.

४७ असृजद्भगवान्पक्षौ द्वावेव हि पितामहः ।
सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ ६।३५।१२

भगवान् ब्रह्मदेवानें देव आणि असुर असे दोन पक्ष निर्माण केले आणि (अनुक्रमें) त्यांच्या आश्रयानें राहणारे धर्म व अधर्म हे उत्पन्न केले.

४८ अस्मिञ्जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् ।
हनूमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि मृता वयम् ॥६।७४।२२

(मारुति जिवंत आहे काय, असा जांबवानानें बिभीषणाला प्रश्न केला असतां बिभीषणानें विचारलें कीं, मारुतीबद्दल प्रश्न कां विचारला, यावर जांबवान् बिभीषणाला सांगतो) हा वीर हनुमान् जिवंत असतां सैन्य मारिलें गेलें, तरी तें न मारिल्यासारखें आहे आणि याचें प्राणोत्क्रमण झालें असतां आम्ही जिवंत असूनही मेल्यासारखे आहों.

४९ अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते ।
स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥२।३०।३३

(राम सीतेला म्हणतो) माता, पिता व गुरु हीं आपल्या हातचीं दैवतें टाकून देऊन स्वाधीन नसलेल्या दुसऱ्या दैवताची आराधना (नाना) प्रकारांनीं कशी बरें करावी ?

५० अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥ २।१८।२८
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेयमपि चार्णवे ।
नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥२।१८।२९

(राम कैकेयीला म्हणतो) मी राजाच्या सांगण्यावरून अग्नींत देखील पडेन. हितकर्ता, गुरु, पिता, राजा (दशरथ) यानें आज्ञा केली असतां, मी तीक्ष्ण विषाचें भक्षण करीन किंवा समुद्रांतही उडी घेइन.

५१ अहितं च हिताकारं धाष्टर्याज्जल्पन्ति ये नराः ।
अवश्यं मन्त्रबाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषकाः॥६।६३।१६

जे कोणी वस्तुतः अहितकारक परंतु बाहेरून हितकारक वाटण्याजोगें भाषण धिटाइनें करितात, ते कार्यनाशक होत. त्यांस आपल्या सल्लामसलतींत घेऊं नये.

५२ अहिरेव अहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥५।४२।९

(अशोकवनांत मारुतीनें सीतेपाशीं भाषण केल्यानंतर 'हा कोण? कोठून कशाकरितां आला?' याविषयीं राक्षसी सीतेला विचारूं लागल्या, त्यावेळीं सीता म्हणते. इच्छेप्रमाणें वाटेल तें रूप धारण करणारा कोणीतरी राक्षसच असावा, हा कोण आहे हें मला ठाऊक नाहीं. तुम्हीच याचें खरें स्वरूप जाणाल. कारण,) सर्पाचे पाय (चरणरहित गति) सर्पच जाणतो, यांत संशय नाहीं.

५३ अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ।
राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥२।६७।३६

चांगलें आणि वाईट यांची निवड करणारा राजा जर पृथ्वीवर नसेल, तर सर्वच अंधार होईल आणि (कार्याकार्य) कांहींच समजणार नाहीं.

५४ अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ।
आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः॥२।१०५।२०

ग्रीष्म ऋतूंत उदकाचा नाश करणाऱ्या (सूर्याच्या) किरणांप्रमाणें या मृत्युलोकीं निघून जाणारे दिवस व रात्री सर्व प्राण्यांच्या आयुष्याचा शीघ्र नाश कारितात.

५५ आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम् ।
बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥६।१७।६४

मनुष्यानें आपला आकार (हर्ष, भय इत्यादिकांमुळें मुखावर होणारा फेरफार) आवरून धरण्याचा कितीही प्रयत्न केला, तरी तो आवरतां येत नाहीं. तो आकार, मनुष्यांच्या अंतःकरणांतील अभिप्राय कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारानें प्रगट कारितोच.

५६ आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा ।
निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः ॥ ४।८।८

श्रीमंत असो वा दरिद्री असो; सुखी असो वा दुःखी असो; निर्दोष असो वा सदोष असो; मित्र म्हणजे परम गति होय.

५७ आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकम् ।
सर्वत्रोत्सृष्टदण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥६।२१।१५

(समुद्रानें आपलें स्वरूप प्रगट केलें नाहीं, हें पाहून कोणाचा सत्कार करणें लोकांना भाग पडतें, याविषयीं रामचंद्राचे उद्गार) आत्मप्रशंसा करणारा, दुष्ट, साहसी, (आपल्या प्रसिद्धीकरतां) धावपळ करणारा, सर्वत्र दंड करीत जाणारा अशाच पुरुषाचा लोक (निरुपाय म्हणून) सत्कार करितात.

५८ आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्शयित्वा प्रयत्नतः ।
प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभते सुखम् ॥ ३।९।३१

(धर्मसंपादनार्थ जे जे नियम सांगितले आहेत) ते ते नियम प्रयत्नपूर्वक पाळून शरीर झिजवून शहाणे लोक धर्माची प्राप्ति करून घेतात. कारण, सुखापासून सुख मिळत नसतें. (कष्ट करून सुख मिळवावें लागतें.)

५९ आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ।
आयुस्तु हीयते यस्य स्थितस्याथ गतस्य च॥२।१०५।२१

(राम भरताला म्हणतो) तूं आपल्याविषयीं शोक कर दुसऱ्याविषयीं काय म्हणून शोक करितोस ? कोणी मनुष्य, मग तो उभा असो किंवा चालणारा असो त्याचें आयुष्य क्षीण होत असतें.

६० आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन ॥ ५।४६।१७

(प्रत्येकानें) प्रयत्नपूर्वक शरीराचें रक्षण करावें.

६१ आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम् ॥२।३७।२४

प्रत्येक विवाहित पुरुषाची स्त्री हा त्याचा आत्माच आहे.

६२ आनृशंस्यं परो धर्मः ॥ ५।३८।३९

(प्राणिमात्रावर) दया करणें हाच श्रेष्ठ धर्म होय.

६३ आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च ।
न हि निम्बात्स्रवेत्क्षौद्रं लोके निगदितं वचः॥२।३५।१७

(सुमंत्र सारथि कैकेयीला धिक्कारपूर्वक म्हणतो) तुझा कुलीनपणा तुझ्या आईप्रमाणेंच मी समजत आहें! (तुझ्या आईप्रमाणेंच तूं दुष्ट आहेस.) 'लिंबाच्या झाडांतून कधीं मध पाघळत नाहीं' ही म्हण लोकांमध्यें प्रसिद्ध आहे.

६४ आम्रं छित्त्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु कः ।
यश्चैनं पयसा सिञ्चेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ॥ २।३५।१६

(दशरथानें कैकेयीच्या इच्छेप्रमाणें वागणें हें अयोग्य होय, असें सुमंत्र सारथि म्हणतो) आंब्याचें झाड कुऱ्हाडीनें तोडून टाकून लिंबाच्या झाडाची जोपासना कोण करणार आहे? कारण, या लिंबाच्या झाडाला जो पाणी घालील त्याच्याकरितां तें कधीं मधुर होणार नाहीं.

६५ आयस्ते विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतरो व्ययः ।
अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव॥२।१००।५४

(राम भरताला विचारतो) हे राघवा, तुझी प्राप्ति विपुल आहेना? तुझा खर्च अति अल्प आहेना? तुझ्या खजिन्यांतील द्रव्य अपात्रीं खर्च होत नाहींना?

६६ आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ।
राजानः संप्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये ॥२।२६।३५

राजे लोकांची सद्वर्तनानें आराधना आणि प्रयत्नपूर्वक सेवा केली असतां ते प्रसन्न होतात. याच्या उलट वर्तनानें ते क्रुद्ध होतात.

६७ आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं
ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम ।
स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ
निदर्शयन्स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ५।१०।५४

('ही सीता असावी' असा तर्क झाल्यावर मारुतीला आनंद झाला त्याचें वर्णन) वानरांना योग्य असा आपला जातिस्वभाव दर्शविण्यास उद्युक्त झालेला तो हनुमान् आपलें पुच्छ आपटूं लागला, त्याचें चुंबन घेऊं लागला, मनामध्यें आनंदित होऊन क्रीडा करूं लागला, गाऊं लागला, इकडे तिकडे धावाधाव करूं लागला आणि खांबावर चढून फिरून जमिनीवरही उड्या मारूं लागला.

६८ आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ॥ २।१४।३

'सत्य हाच परम धर्म होय,' असें धर्मवेत्ते लोक म्हणतात.

६९ इदं शरीरं निःसंज्ञं बन्ध वा घातयस्व वा ।
नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस ॥ ३।५६।२१
न तु शक्यमपक्रोशं पृथिव्यां दातुमात्मनः॥३।५६।२२

(सीता रावणाला म्हणते) हे राक्षसा, हें जड शरीर बांधून ठेव अगर याचा घात कर. कारण माझी पृथ्वीवर (सीता गैर चालीची निघाली अशा प्रकारची) निंदा होणार असेल तर शरीर काय अथवा जीवित काय, यांचें रक्षण मला करावयाचें नाहीं.

७० इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति ।
यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम्॥६।१।१२
एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः ।
मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ॥६।१।१३

(राम म्हणतो) सीतेचा शोध लागला ही प्रियवार्ता कथन करणाऱ्या ह्या मारुतीचें प्रिय त्याच्या कार्याला अनुरूप असें मी करूं शकत नाहीं, त्यामुळें मज दीनाचें मन अत्यंत खिन्न होत आहे. अशा वेळीं कडकडून भेट देणें हेंच काय तें माझ्यापाशीं उरलें आहे आणि ही भेट त्या महात्म्या हनुमंताला मी देत आहें.

७१ उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम ।
वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि ॥ ३।४५।२८

(राम सुवर्णमृगाच्या मागें गेल्यावर सीता लक्ष्मणाला टाकून बोलूं लागली त्यावेळीं लक्ष्मण म्हणतो) हे सीते, तूं माझें दैवत असल्यामुळें माझ्यानें तुला उत्तर देववत नाहीं. स्त्रियांनीं अनुचित भाषण करणें, ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. (हें साहजिक आहे.)

७२ उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ॥ ४।१।१२२

उत्साही पुरुष कोणत्याही कार्यांत खचून जात नाहींत.

७३ उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम् ।
सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिदपि दुर्लभम् ॥४।१।१२१

(लक्ष्मण रामाला म्हणतो) हे आर्या, उत्साह हा (अत्यंत) बलवान् आहे. उत्साहापेक्षां दुसरें श्रेष्ठ असें बळ नाहीं. उत्साही पुरुषाला लोकांमध्यें दुर्लभ असें कांहींच नाहीं.

७४ उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः ।
धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते॥२।१०९।१

सर्पापासून जशी लोकांना भीति असते, त्याचप्रमा
असत्यवादी मनुष्यापासून लोकांना भीति असते. ज्यांत सत
मुख्य आहे, असा जो धर्म, तोच लोकांत (सर्व इष्टप्राप्तीचें
मूळ आहे, असें सांगतात.

७५ उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् ।
त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति ॥३।२९।

जो प्राणिमात्राला उद्विग्न करितो, जो पापकर्मी व दु
असतो तो तीनही लोकांचा प्रभु झाला, तरी फार काळपर्यं
टिकणार नाहीं.

७६ उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ॥ ४।८।२१

उपकाररूप फळ हें मित्रत्वाचें लक्षण व अपकार करणें
शत्रुत्वाचें लक्षण होय.

७७ उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते ।
अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ४।२७।४

वीर पुरुषावर कोणींही उपकार केला असतां, तो वी
पुरुष प्रत्युपकार करितोच. उपकार न जाणून प्रत्युपकार
करील, तर तो सत्त्वशील पुरुषांचा मनोभंग करितो.

७८ उपभुक्तं यथा वासः स्रजो वा मृदिता यथा ।
एवं राज्यात्परिभ्रष्टः समर्थोऽपि निरर्थकः ॥३।३३।१

ज्याप्रमाणें वापरलेलें वस्त्र अथवा चुरगळलेल्या मा
निरुपयोगी होतात, त्याचप्रमाणें राज्यापासून भ्रष्ट झाले
पुरुष समर्थ असूनही निरुपयोगी होतो.

७९ उपशान्तवणिक्पण्या नष्टहर्षा निराश्रया।
अयोध्या नगरी चासीन्नष्टतारमिवाम्बरम् ॥२।४८।३५

(राम वनवासाला गेल्यावर अयोध्येची स्थिति) वाण्यांचीं दुकानें बंद झालीं, हर्ष नाहींसा झाला, लोकांचा आश्रय तुटल्यासारखा झाला अशा प्रकारें ती अयोध्या नगरी नक्षत्रशून्य आकाशाप्रमाणें निस्तेज दिसूं लागली.

८० उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतन्द्रितः ॥ ६।८।१२

उपाययोजनेंत कुशल अशा मनुष्यानें आळस टाकून शत्रूंस जिंकावें.

८१ उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते।
तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २।७५।४४

(आपल्या निरपराधिपणाविषयीं खात्री करून देणारा भरत कौसल्येला म्हणतो) ज्याची अनुमति मिळवून आर्य (श्रीरामचंद्र) वनवासाला गेला, त्यास सकाळीं व संध्याकाळीं निद्रा करणाऱ्याला जें पाप लागतें, तें लागावें.

८२ ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम् ॥२।२६।२५

वैभवयुक्त पुरुषांस दुसऱ्याची स्तुति सहन होत नाहीं.

८३ एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः।
अप्रजास्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥२।२०।३७

(कौसल्या रामाला म्हणते) पुत्रा, वंध्येला 'मला संतति नाहीं,' असें एकच मानसिक दुःख असतें, इतर कोणतेंही दुःख तिला असत नाहीं.

८४ एकाङ्गहीनं ह्यस्त्रेण जीवितं मरणाद्वरम् ॥२।९५प्र.।५

(राम कावळयाला म्हणतो) मरणापेक्षां (माझ्या अस्त्रानें एक अवयव कमी होऊन (तुला) जिवंत राह बरें आहे.

८५ एकैकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यामि ते कपे ।
शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् ॥७।४०।

(राम मारुतीला म्हणतो) हे कपे, तुझ्या एके उपकाराकरितां मी प्राण देईन. शिल्लक राहिलेल्या उपकारांब आम्ही तुझे ऋणी राहूं.

८६ एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नराधिपाः ।
यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २।५२।२

राजे लोक याकरितांच राज्य करितात कीं, कोणत्य कृत्यांत आपला मनोभंग होऊं नये.

८७ एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् ।
अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥२।३९।

स्त्रियांचा असा स्वभाव असतो कीं, पूर्वी सुखाचा अनु घेऊन पुढें अल्पही विपत्ति आली असतां, त्या (पती दोष देतात किंवा त्याचा त्यागही करितात.

८८ एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघुनन्दन ।
समस्थमनुरज्यन्ते विषमस्थं त्यजन्ति च ॥ ३।१

(अगस्त्यमुनि रामाला म्हणतात) सृष्टि निर्माण झाल्याप स्त्रियांचा स्वभावच असा दिसून येतो कीं, चांगल्या स्थि (पति) असल्यास त्या त्याच्यावर प्रेम करितात. परंतु दारिद्र्यांत असल्यास त्या त्याचा त्याग करितात.

८९ एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।
तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥२।१०७।१३

गुणवंत आणि बहुश्रुत असे अनेक पुत्र असावे, अशी इच्छा (मनुष्यानें) करावी. कारण त्या एकत्र झालेल्या पुत्रांतून एखादा तरी (पितरांच्या स्वर्गप्राप्त्यर्थ) गयेला जाईल.

९० ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥ ५।६४।१९

ऐश्वर्याच्या मदानें मत्त झालेला प्रत्येक मनुष्य 'मीच (प्रभु)' असें मानतो.

९१ ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।
रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ५।३७।३

अत्यंत विपुल ऐश्वर्याच्या स्थितींत काय किंवा महाभयंकर संकटाच्या स्थितींत काय, यम पुरुषास दोरीनें बद्ध करून आकर्षण करीत असतो.

९२ औरस्यानपि पुत्रान् हि त्यजन्त्यहितकारिणः ।
समर्थान्संप्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥ २।२६।३६

राजे लोक औरस पुत्रांचा, ते अहित करणारे असल्यास, त्याग करितात. आणि समर्थ अशा सामान्य लोकांचाही संग्रह करितात.

९३ कच्चिज्ज्ञानपदो विद्वान् दक्षिणः प्रतिभानवान् ।
यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः॥२।१००।३५

(राम म्हणतो) हे भरता, स्वदेशांतील, विद्वान्, दक्ष, प्रतिभासंपन्न, आज्ञेनुसार वागणारे आणि चतुर दूत तूं ठेविले आहेसना ? (श्लोक ९३ ते १०० यांमध्यें रामानें भरताला कुशल प्रश्न विचारले आहेत.)

९४ कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम् ।
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत् ॥२।१००।२

हजारो मूर्खांचा त्याग करून एकाच पंडिताचा (सहवास करण्याचें तूं इच्छितोस ना? कारण, कोणत्याही कार्यासंबंधा संकट आलें असतां पंडितच (तरणोपाय सुचवून अतिशय कल्याण करितो.

९५ कच्चित्स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव ।
कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि २।१००।७

(राम भरताला विचारितो) हे राघवा, स्वादिष्ट केले भोज्य पदार्थ तूं एकटाच भक्षण करीत नाहींस ना? त पदार्थांची इच्छा करणाऱ्या मित्रांना तूं ते देतोस ना?

९६ कच्चिदर्थं च कामं च धर्मं च जयतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञ सर्वान्वरद सेवसे ॥२।१००।६

(राम भरताला म्हणतो) हे वीरश्रेष्ठा, तूं कालज्ञ आहे तसाच वरदही आहेस; तरी धर्म, अर्थ व काम या पुरुषार्थां तूं वेळा नेमून योग्य काळीं सेवन करीत असतोस ना?

९७ कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ।
क्षिप्रमारभसे कर्म न दीर्घयसि राघव ॥ २।१००।१

(राम भरताला म्हणतो) हे राघवा, जें अल्प यत्न साध्य होणारें व ज्याचें फळ मोठें आहे, अशा कार्यां निश्चय करून तें कार्य त्वरित करितोस ना? त्या का विलंब लावीत नाहींस ना?

९८ कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम्॥२।१००।५२

(राम भरताला विचारितो) तुझे सर्व चाकर निर्भयपणें तुझ्या दृष्टीसमोर येत नाहींत ना? किंवा त्या सर्वांना तू बंदी केली नाहींस ना? अशा संबंधांत (राजानें) मध्यम मार्ग धरिलेला बरा.

९९ कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्कालेऽवबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपुणम् ॥ २।१००।१७

(राम भरताला विचारितो) तूं निद्रावश होत नाहींस ना? तूं योग्य काळीं जागृत होतोस ना? द्रव्यप्राप्ति कोणत्या उपायानें होईल, याचें चिंतन उत्तररात्रीं करितोस ना?

१०० कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति॥२।१००।१८

(राम भरताला विचारितो) तूं आपल्या स्वतःशींच एकटा अथवा पुष्कळ मंडळीशीं मसलत करीत नाहींस ना? तूं ठरविलेली मसलत अमलांत येण्यापूर्वींच राष्ट्रामध्यें प्रसिद्ध होत नाहीं ना?

१०१ कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान्परामृशेत् ॥ ३।५०।६

(प्रजापालनरूप) धर्माचे ठिकाणीं स्थित असणारा राजा परस्त्रीला कसा बरें स्पर्श करील!

१०२ कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम्॥७।९।१०

सर्व मानी मनुष्यांना पोटीं कन्या येणें म्हणजे खरोखर दुःख होय.

१०३ कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरङ्गमाः ।
यूयं तस्मान्निवर्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः॥२।४५।१५

(राम रथांत बसून अरण्यांत जाऊं लागला असतां, द्विजमंडळी रथाच्या घोड्यांना 'तुम्ही परत फिरा' असें म्हणतात) प्राण्यांना कान आहेत, विशेषेंकरून अश्वांचे कान तर अधिक तिखट असतात, म्हणून हे अश्वांनो, आमच्या याचनेकडे लक्ष देऊन तुम्ही परत फिरा. (बहिऱ्यांसारखे पुढें जाऊं नका.)

१०४ कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः॥२।५६।२३

(राम म्हणतो) हे लक्ष्मणा, चिरकाल जीविताची इच्छा करणाऱ्यांनीं वास्तुशांति करावी.

१०५ कर्म लोकविरुद्धं तु कुर्वाणं क्षणदाचर ।
तीक्ष्णं सर्वजनो हन्ति सर्पं दुष्टमिवागतम् ॥ ३।२९।४

(राम खर राक्षसाला म्हणतो) हे राक्षसा, प्राप्त झालेल्या दुष्ट सर्पाचा सर्व लोक वध करितात, त्याचप्रमाणें लोकविरुद्ध कर्म करणाऱ्या क्रूर पुरुषाचाही वध करितात.

१०६ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति माम् ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६।१२८।२

(चौदा वर्षांचा वनवास संपवून श्रीरामचंद्र सुखरूपपणें परत आले हें ऐकून भरत मारुतीला म्हणतो) मनुष्य जिवंत राहिल्यास, शंभर वर्षांनीं कां होईना, त्याला आनंद प्राप्त होतो; ही लोकप्रसिद्ध म्हण कल्याणप्रद आहे असें मला वाटतें.

१०७ कश्चिदाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ।
पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे॥२।६३।८

(रामाला वनवासाला पाठविल्यामुळें माझ्यावर शोक करण्याचा प्रसंग आला, याविषयीं दशरथ राजा कौसल्येला म्हणतो) जो कोणी आमराई तोडून तेथें पळसाच्या झाडांची लागवड करून पाणी घालतो, आणि त्या पळसांचीं फुलें पाहून फळेंही तशींच (चांगलीं) मिळतील अशी आशा करितो, त्याच्यावर फळ मिळण्याच्या वेळीं शोक करण्याची पाळी येते.

१०८ कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ।
न तु मे मनसा किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ५।११।४२

(सीतेचा शोध लावण्यासाठीं रावणाच्या अंतःपुरांत शिरलेला मारुति म्हणतो) (परपुरुष आपणाला पाहील, अशी यत्किंचित्ही शंका ज्यांच्या मनांत नाहीं, अशा) निःशंकपणें पडलेल्या सर्व रावणस्त्रिया मीं पाहिल्या, परंतु या पाहण्यामुळें माझ्या मनामध्यें कांहींच विकार उत्पन्न झाला नाहीं.

१०९ कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य तत् ।
अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम्॥२।१०९।२१

मनुष्य प्रथमतः अंतःकरणांत पापकर्माचा निश्चय करितो नंतर त्या पापाचा जिव्हेनें उच्चार करितो व तदनंतर देहानें त्याचें आचरण करितो, असें तीन प्रकारचें पापकर्म आहे.

११० कार्याणां कर्मणा पारं ।
यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ ६।८८।१३

जो कृति करून कार्याच्या पार जातो, तो बुद्धिमान् होय.

१११ कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते ।।७।५३।२४

(न्याय मागण्यासाठीं आलेल्या लोकांच्या कामाचा निर्णय राजानें जर लवकर केला नाहीं, तर त्यामुळें) कार्यार्थी लोकांत होणारा कलह हा राजांना दोषास्पद होतो.

११२ कार्ये कर्मणि निर्वृत्ते यो बहून्यपि साधयेत् ।
पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ।। ५।४१।५

मुख्य कार्य सिद्धीला गेलें असतां, त्या पूर्वकार्यास विरोध न येईल, अशा रीतीनें दुसरींही बहुत कार्यें जो करितो, तोच कार्य करण्याविषयीं योग्य होतो.

११३ कालो हि दुरतिक्रमः ।।३।६८।२१

काळाचें अतिक्रमण करणें ही गोष्ट दुःसाध्य आहे.

११४ किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ।
राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ।। २।३०।३

(वनवासाला येण्यासंबंधानें अनुमति मिळावी म्हणून सीता रामाला म्हणते) हे रामा, माझा पिता मिथिलापति जनक यास, आकृतीनें मात्र पुरुष परंतु वस्तुतः स्त्री अशा तुम्हां जांवयाची प्राप्ति होऊन काय बरें वाटलें असेल !

११५ कीर्त्यर्थं तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ।। ७।४५।१३

सर्व महात्मे कीर्ति संपादन करण्याकरितांच खटपट करीत असतात.

११६ कुलीनमकुलीनं वा
वीरं पुरुषमानिनम् ।
चारित्रमेव व्याख्याति
शुचिं वा यदि वाशुचिम् ॥ २।१०९।४

पुरुष चांगल्या कुळांतील आहे किंवा वाईट कुळांतील आहे, वीर आहे किंवा पौरुषाची प्रौढि मिरविणारा आहे आणि पवित्र आहे कीं अपवित्र आहे, हें सर्व त्याच्या वर्तनावरूनच समजून येतें.

११७ कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम् ।
न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २।४०।२४

(सीता रामाबरोबर वनवासाला गेली असतां, लोकांचे उद्गार) छायेप्रमाणें पतीला अनुसरणारी सीता खरोखर धन्य आहे. कारण, सूर्याची प्रभा ज्याप्रमाणें मेरुपर्वताला सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणें धर्माचे ठिकाणीं रत असलेली ही सीता आपल्या पतीला सोडून रहात नाहीं.

११८ कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां हि दूषकः ॥ ४।३८।२६

जो केलेल्या उपकाराची फेड प्रत्युपकारानें करीत नाहीं, तो मनुष्यांमध्यें (आपल्या चारित्र्याला) दूषण लावणारा होय.

११९ कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥४।३०।७३

जे स्वतः कृतार्थ होऊन कृतकार्य न झालेल्या आपल्या मित्रांच्या उपयोगीं पडत नाहींत, त्या कृतघ्नांस मेल्यावर मांसभक्षक प्राणीसुद्धां भक्षण करीत नाहींत.

१२० कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥५।१।१०६

उपकाराची प्रत्युपकारानें फेड करावी, हा सनातन धर्म होय.

१२१ कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥६।१६।८

(रावण बिभीषणाला म्हणतो) कोणत्याही भयापेक्षां भाऊबंदांपासून उत्पन्न होणारें भय फारच दुःखदायक, हें आम्हांला समजून चुकलें आहे.

१२२ कैकेयि मामकाङ्गानि मा स्प्राक्षीः पापनिश्चये ।
न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवी २।४२।६

(राम वनांत निघून गेल्यावर दशरथ कैकेयीला म्हणतो) हे कैकेयि, तूं माझ्या अवयवांना स्पर्श करूं नको. हे पापनिश्चये, मला तुझें तोंड पाहण्याची इच्छा नाहीं. तूं माझी भार्या नव्हेस इतकेंच नव्हे परंतु (लांबची कोणी) नातेवाईक सुद्धां नव्हेस.

१२३ कोपं न गच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ ५।५२।१६

सत्त्वशील मनुष्यें कधींही क्रोधाच्या अधीन होत नाहींत.

१२४ क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ५।५५।४

क्रुद्ध झाला असतां कोण बरें पाप करणार नाहीं ? क्रुद्ध पुरुष गुरूचाही वध करील. क्रुद्ध मनुष्य आपल्या कठोर भाषणानें साधूंनाही टाकून बोलेल.

१२५ क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः ।
क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोऽपकर्षति ॥
७।५९ प्र. २।२१

क्रोध हा प्राण हरण करणारा शत्रु होय. क्रोध हा बाहेरून मित्रासारखा भासणारा शत्रु होय. क्रोध हा अत्यंत तीक्ष्ण असा खड्ग आहे. क्रोध हा सर्वांचा नाश करणारा आहे.

१२६ क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु नियतात्मनाम् ।
धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥ ३।९।२६

क्षत्रिय वीरांचा धर्म म्हटला म्हणजे, वनांत राहून मनोनिग्रह करणाऱ्या पीडित जनांचें धनुष्याच्या साह्यानें रक्षण करणें, हा होय.

१२७ क्षत्रियाणामिह धनुर्हुताशस्येन्धनानि च ।
समीपतः स्थितं तेजो बलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ ३।९।१५

या लोकीं अग्नीचें तेज काष्ठांचे योगानें जसें वृद्धिंगत होतें, त्याप्रमाणें क्षत्रियांजवळ असलेलें धनुष्य, त्यांच्या तेजाची व बळाची वृद्धि करितें.

१२८ क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति ॥ ३।१०।३

(रक्षण होत नसल्यामुळें) पीडित होऊन लोकांना रडत बसण्याची पाळी येऊं नये, एवढ्याचकरितां क्षत्रियांनीं धनुष्य धारण करावयाचें असतें

१२९ क्षत्रियो निहतः संख्ये न शोच्य इति निश्चयः ॥
६।१११।१८

क्षत्रिय रणांगणामध्यें पडला असतां, त्याबद्दल शोक करूं नये, ही निश्चित गोष्ट आहे.

१३० क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ।
असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ॥ ६।२१।२०

(समुद्रानें दर्शन दिलें नाहीं तेव्हां राम लक्ष्मणाला म्हणतो) मीं क्षमेचें अवलंबन केलें असल्यामुळें हा समुद्र मला अशक्त समजत आहे. म्हणून अशा पुरुषाचे ठिकाणीं दर्शविलेल्या क्षमेला धिक्कार असो.

१३१ गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः ।
नान्वेतुमुत्सहे वीर तव मार्गमरिंदम ॥६।१३०।५

(भरत रामाला म्हणतो) हे शत्रुदमना वीरा, ज्याप्रमाणें घोड्याच्या गतीचें अनुकरण करण्यास गर्दभ असमर्थ आहे अथवा हंसाची गति स्वीकारण्यास कावळा असमर्थ आहे, त्याप्रमाणें प्रजेचें रक्षण करण्याच्या तुझ्या मार्गाचें अवलंबन करण्यास मी असमर्थ आहें.

१३२ गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ।
तृतीया ज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २।६१।२४

(कौसल्या दशरथाला म्हणते) हे राजा, स्त्रियांना पहिली गति म्हणजे पति ही होय. त्यांची दुसरी गति म्हणजे पुत्र आणि तिसरी गति म्हटली म्हणजे बांधव होत. त्यांना चवथी गति (आधार) म्हणून नाहीं.

१३३ गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते ॥ २।९।५४

(मंथरा कैकेयीला म्हणते) हे कल्याणि, पाणी निघून गेल्यावर कोणी बांध घालीत नसतात.

१३४ गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः ॥६।६५।३

शूर लोक, निर्जल मेघांप्रमाणें, व्यर्थ गर्जना करीत नसतात.

१३५ गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ।
जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत्॥२।१०५।२३

(राम भरताला सांगतो) अवयवांवर सुरकुत्या पडतात, मस्तकावरील केस पांढरे होऊन जातात आणि जरेनें मनुष्य जीर्ण होऊन जातो. तेव्हां कोणता उपाय करून हें सर्व टाळण्याला प्राणी समर्थ होणार आहे ?

१३६ गायन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित्
नृत्यन्ति केचित्प्रणमन्ति केचित् ।
पठन्ति केचित्प्रचरन्ति केचित्
प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् ॥ ५।६१।१६

(सीतेचा शोध लागल्यामुळें आनंदित झालेले वानर मधुपान करून तर्र झाले) कित्येक (वानर) गाऊं लागले, कित्येक हसूं लागले, कित्यक नाचूं लागले, कित्यक प्रणाम करूं लागले, कित्येक पठण करूं लागले, कित्येक सचार करूं लागले, कित्येक उड्या मारूं लागले, तर कित्येक बडबड करूं लागले.

१३७ गुणवान्वा परजनः स्वजनो निर्गुणोऽपि वा ।
निर्गुणः स्वजनः श्रेयान् यः परः पर एव सः ॥ ६।८७।१५

(इंद्रजित् बिभीषणाला म्हणतो) स्वजन निर्गुण असून परका जरी गुणी असला, तरी गुण नसलेला स्वजनच बरा. जो परका तो परकाच होय.

१३८ गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ।
दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते॥२।६३।७

कोणत्याही कार्याला आरंभ करण्याच्या वेळीं त्याच्या फळासंबंधानें उत्कृष्टनिकृष्टभाव आणि गुणदोष जो जाणीत नाहीं त्याला मूर्ख असें म्हणतात.

१३९ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥२।२१।१३

कार्याकार्यविचार न जाणणारा, दुर्मार्गाला लागलेला व गर्विष्ठ अशा गुरूसही दंड करणें योग्य होय.

१४० गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विचक्षणाः ।
ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम् ॥५।५२।८

(बिभीषण रावणाला म्हणतो) तुझ्यासारखे शहाणे लोक जर क्रोधाधीन होतात, तर मग शास्त्रांमध्यें पांडित्य संपादन करणें म्हणजे केवळ वृथा श्रमच होत.

१४१ गोघ्ने चैव सुरापे च
चौरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः
कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥४।३४।१२

गोहत्या करणाराला, सुरापान करणाराला, चोराला व व्रतभंग करणाराला सज्जनांनीं प्रायश्चित्त सांगितलें आहे परंतु कृतघ्नाला प्रायश्चित्त सांगितलें नाहीं.

१४२ गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण ।
आबन्धिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ॥३।४५।३६
पिबामि वा विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
न त्वहं राघवादन्यं कदापि पुरुषं स्पृशे ॥ ३।४५।३७

(सीता म्हणते) हे लक्ष्मणा, रामाचा वियोग झाला असतां मी गोदावरीमध्यें उडी टाकीन, गळ्याला फास लावून घेईन, कड्यावर उभी राहून तेथून आपला देह लोटून देईन, नाहींतर तीक्ष्ण विष सेवन करीन अथवा अग्नीमध्यें प्रवेश करीन. परंतु रामावांचून इतर पुरुषाला मी कधींही स्पर्श करणार नाहीं.

१४३ गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्य च हिताय च ।
तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ १।२६।५

(विश्वामित्र मुनींनीं ताटकेचा वध करण्याविषयीं रामाला सांगितलें असतां राम विश्वामित्रांना म्हणतो) गोब्राह्मणांच्या हिताकरितां आणि देशाच्या कल्याणाकरितां अतुल प्रभावानें युक्त जे आपण त्या आपल्या आज्ञेप्रमाणें वागण्यास मी तयार आहें.

१४४ चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् २।१०६।२२

चारही आश्रमांमध्यें गृहस्थाश्रम हाच उत्तम होय.

१४५ चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् ।
अपश्यन्निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः ॥ २।४७।१८

(रामाच्या पाठोपाठ गेलेले लोक खिन्न होऊन परत अयोध्येमध्यें आले त्या वेळीं) चंद्रहीन आकाशाप्रमाणें अथवा उदकशून्य सागराप्रमाणें आनंदरहित झालेलें नगर त्या भांबावून गेलेल्या लोकांनीं अवलोकन केलें.

१४६ चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः ।
युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥६।२९।२१

शहाण्या राजांनीं हेरांकडून ज्याची माहिती मिळविली आहे असा शत्रु युद्धभूमीवर प्राप्त झाला असतां, त्याचा अल्प प्रयत्नानें नाश होतो.

१४७ छिन्ना भिन्ना प्रभिन्ना वा दीप्ता वाग्नौ प्रदीपिता ।
रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम् ॥५।२६।१०

(सीता राक्षसस्त्रियांना म्हणते) तुमच्या या पुष्कळ बडबडीचा उपयोग काय ? मी छिन्नभिन्न झालें असतां, माझे तुकडे तुकडे झाले असतां, मी अग्नीनें भाजून गेलें असतां, अथवा पेटलें असतांही रावणाचा स्वीकार करणार नाहीं.

१४८ जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ।
हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥६।१६।३

(रावण बिभीषणाला म्हणतो) हे राक्षसा, त्रैलोक्यामध्ये भाऊबंदांचा स्वभाव कसा असतो, हें मी जाणीत आहें. अे भाऊबंदांवर संकटें आलीं असतां दुसरे भाऊबंद नेहमीं आनं मानीत असतात.

१४९ जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च ॥२।२४।२

स्त्री जिवंत असतांना पति हेंच तिचें दैवत आहे, त्याचप्रमाणे तो तिचा प्रभुही आहे.

१५० जीवेच्चिरं वज्रधरस्य पश्चा-
च्छचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ।
न मादृशीं राक्षस धर्षयित्वा
पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ ३।४८।२४

(सीता रावणाला म्हणते) हे राक्षसा, वज्र धार करणाऱ्या इंद्राची जी अनुपम सौंदर्यसंपन्न भार्या शची तिच अपहार केल्यानंतरही कदाचित् पुष्कळ दिवसपर्यंत जिवं राहणें शक्य आहे; परंतु बलात्कारानें मजसारख्या रामभार्येल हरण करून नेल्यावर तूं जरी अमृतपान केलेंस तर (मृत्यूपासून) तुझी सुटका होणार नाहीं.

१५१ जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः ।
धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ६।१०८।

रामानें जिंकण्याचा व रावणानें मरण्याचा निश्चय करू आपलें सर्व कांहीं सामर्थ्य त्या वेळीं युद्धामध्यें प्रगट केल

१५२ ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे च पथि वर्तिनः ।।४।१८।१३

(राम वालीला म्हणतो) वडील बंधु, पिता आणि जो विद्या शिकवितो तो हे तिघेजण, धर्ममार्गानें चालणाऱ्याचे पिते आहेत असें समजलें पाहिजे.

१५३ तडित्पताकाभिरलंकृताना-
मुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ।
विभान्ति रूपाणि बलाहकानां
रणोत्सुकानामिव वानराणाम् ।। ४।२८।३१

(वर्षाकालाचें वर्णन) ज्यांच्याकडून गंभीर आणि मोठा शब्द उच्चारला जात आहे, अशीं हीं विद्युल्लतारूप पताकांनीं शोभणारीं मेघांचीं रूपें युद्धार्थ उत्सुक झालेल्या वानरांसारखीं शोभत आहेत.

१५४ ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव
समीयतू राजसुतावरण्ये ।
दिवाकरश्चैव निशाकरश्च
यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ।। २।९९।४१

(भरत शत्रुघ्न वनामध्यें असलेल्या रामाला भेटले) नंतर सूर्य आणि चंद्र हे जसे आकाशांत शुक्र आणि बृहस्पति यांच्याशीं संयुक्त होतात त्याप्रमाणें ते राजपुत्र (रामलक्ष्मण) अरण्यांत सुमंत्र (प्रधान) आणि गुह यांना भेटले.

१५५ तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे
समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।
न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत्
स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ २।१०६।३४

रामाच्या ठिकाणीं (पित्याची आज्ञा पालन करण्याविषयं असलेलें) अद्भुत स्थैर्य पाहून लोकांना दुःख झालें, तसा हर्षही झाला. रामचंद्र अयोध्येला येत नाहीं, म्हणून दुः झालें, त्याप्रमाणें त्याच्या प्रतिज्ञेची स्थिरता पाहून त्यांन हर्ष झाला.

१५६ तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥२।१८।३

(राम कैकेयीला म्हणतो) हे देवी, राजाच्या मनांत जं कांहीं अभिप्राय असेल, तो सांग. त्याप्रमाणें मी वागेन, अशं प्रतिज्ञा करितों. कारण राम कधींही (परस्पर विरुद्ध दोनदां बोलत नसतो.

१५७ तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये ।
हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत् ॥६।५॥

(राम लक्ष्मणाला म्हणतो) उदरामध्यें विष घेतलें असत तें ज्याप्रमाणें गात्रें दग्ध करून टाकितें, त्याप्रमाणें रावण हर करून नेत असतांना 'हे नाथ' असें जें ती सीता मल उद्देशून म्हणाली तें म्हणणें माझीं गात्रें दग्ध करीत आहे.

१५८ तपते यजते चैव यच्च दानं प्रयच्छति ।
क्रोधेन सर्वं हरति तस्मात्क्रोधं विसर्जयेत् ७।५९प्र.२।२

मनुष्य जें कांहीं तप करितो, यजन करितो अथवा दा देतो, त्या सर्वांचा क्रोध नाश करितो; म्हणून क्रोधाचा त्या करावा.

१५९ तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत्सुखम् ॥ ७।८४।९

तप हें परम कल्याण करणारें आहे; इतर सुख मोह पाडणारें आहे.

१६० तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजंगमाः ।
मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ॥४।५९।९

(गृध्रराज संपाति वानरांना म्हणतो) ज्याप्रमाणें गंधर्वांची कामवासना तीक्ष्ण असते, सर्पांचा क्रोध तीक्ष्ण असतो आणि मृगांना भय तीक्ष्ण असतें त्याप्रमाणें आम्हां गृध्रपक्ष्यांची क्षुधा तीक्ष्ण असते.

१६१ तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ।
व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ॥३।३३।१५

जो (आपलया प्रधानादिकांशीं) कठोरपणानें वागतो, त्यांस वेतन इत्यादि स्वल्प प्रमाणानें देतो, जो उन्मत्तपणें वागतो, गर्व धारण करितो, जो लोकांना ठकवितो, अशा राजावर संकट आलें असतां, त्याच्या संरक्षणाकरितां कोणीही धावून येत नाहींत.

१६२ त्वद्विधा न हि शोचन्ति सततं सर्वदर्शनाः ।
सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः ॥३।६६।१४

(लक्ष्मण म्हणतो) हे रामा, तुझ्यासारखे सर्वज्ञानसंपन्न लोक, केवढींही मोठीं संकटें आलीं तरी कधींही खिन्न होत नाहींत व शोक करीत नाहींत.

१६३ त्वं तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षस ।
ज्ञातव्यं तं न जानीषे कथं राजा भविष्यसि ॥ ३।३३।८

(शूर्पणखा रावणाला म्हणते) हे राक्षसा, तुझा बालस्वभाव अजून गेला नाहीं. तूं बुद्धिहीन आहेस. जें जाणण्यास योग्य तें तूं जाणत नाहींस. तूं राजा कसा होणार ?

१६४ त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् ।
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ३।४७।३७

(सीता रावणाला म्हणते) तूं तर कोल्हा असून दुर्लभ अशा सिंहपत्नी असलेल्या माझी इच्छा करीत आहेस; सूर्यापासून सूर्यप्रभा वेगळी करून तिला स्पर्श करणें जसें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें तूं मला स्पर्श करणें ही गोष्ट शक्य नाहीं.

१६५ दण्ड एव परो लोके पुरुषस्येति मे मतिः ।
धिक्क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्वं दानमथापि वा ॥६।२२।४५

(नल वानर रामाला म्हणतो अकृतज्ञ अनुपकारी पुरुषाला) दंड करणें, ही गोष्ट पुरुषाची मोठी कार्यसिद्धि घडवून आणणारी आहे, असें मला वाटतें. कृतघ्नाला क्षमा करणें, सामोपचाराच्या गोष्टी सांगणें किंवा दान करणें, हें धिक्कारास्पद आहे.

१६६ दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् ।
अपि जीवितहेतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः ॥५।३३।२५

(लंकेमध्यें अशोक वनांत सीता दृष्टीस पडल्यावर तिच्यापुढें मारुतीनें श्रीरामचंद्राचे गुण वर्णन केले) सत्यपराक्रमी राम दान करील, प्रतिग्रह करणार नाहीं, सत्यभाषण करील, जीवित रक्षणासाठीं देखील असत्य बोलणार नाहीं.

१६७ दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ।
तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥५।२४।९

(सीता रावणाला म्हणते) माझा भर्ता, मग तो दीन असो, अगर राज्यहीन असो, तो मला पूज्य आहे. ज्याप्रमाणें सूर्यपत्नी सुवर्चला सूर्याचे ठिकाणीं अनुरक्त असते, त्याप्रमाणें मी नेहमीं त्या रामाचेच ठिकाणीं अनुरक्त आहें.

१६८ दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।
प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥२।२१।१७

(लक्ष्मण कौसल्येला म्हणतो) हे देवि, प्रज्वलित अग्नींत अथवा अरण्यांत जर राम प्रवेश करील, तर त्याच्या आधींच मी त्या ठिकाणीं प्रवेश करीन हें तूं पक्कें समज.

१६९ दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः४।८।४०

दुःखी असो अगर सुखी असो, मित्राला मित्रच गति होय.

१७० दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ॥२।७३।३

(भरत कैकेयीला म्हणतो) राजाला ठार मारून व रामाला तपस्वी करवून, व्रणावर क्षाराचें सिंचन करावें, त्याप्रमाणें तूं माझ्या दुःखावर दुःखाची डागणी दिली आहेस.

१७१ दुर्बलस्य त्वनाथस्य
राजा भवति वै बलम् ॥७।५९ प्र. ३।२३

दुर्बल व अनाथ यांचें बळ म्हटलें म्हणजे राजा होय.

१७२ दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ २।१८।१३

नेहमीं सुख मिळणें दुर्लभ आहे.

१७३ दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ।
राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥४।१८।४२

(राम वालीला म्हणतो) हे वानरश्रेष्ठा, दुर्लभ धर्म, जीवित आणि कल्याण यांची (प्रजेला) प्राप्ति करून देणारे राजेच आहेत यांत संशय नाहीं.

१७४ दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ।
स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥२।११७।२४

(अनसूया सीतेला सांगते) वाईट आचरणाचा, स्वेच्छाचारी किंवा धनहीन असा जरी पति असला, तरी तो सुस्वभावी स्त्रियांना परम दैवतच होय.

१७५ दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्त्यदृश्यतः ।
नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति॥५।२६।३९

(लंकेमध्यें कारागृहांत पडलेली सीता विचार करते) दृष्टीसमोर असलेल्या मनुष्याचे ठिकाणीं प्रेम कायम असतें. तेंच प्रेम मनुष्य दृष्टीआड झालें असतां त्याच्यासंबंधानें कायम रहात नाहीं. परंतु (सांप्रत असेंही म्हणतां येणार नाहीं.) कारण कृतघ्न पुरुष दृष्टीआड झालेल्या मनुष्यावरील प्रेम नाहींसें करतात, तसें राम करणार नाहीं.

१७६ दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे ।
कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥ ७।४८।२२

(अपवादामुळें रामानें सीतेचा त्याग केला त्यावेळीं ' मी गरोदर आहें तूं माझ्याकडे समक्ष बघून जा ' असें सीतेनें लक्ष्मणाला सांगितलें असतां लक्ष्मण म्हणतो) (हे सीते,) तुझ्या ठिकाणीं पाप नाहीं. तुझें रूप मीं पूर्वीं पाहिलेलें नाहीं. तुझे चरण मात्र मीं पाहिलेले आहेत. ह्या वनांत राम संनिध नसतांना मी तुझ्याकडे कसा बरें पाहूं ?

१७७ दृष्टा देवीति हनुमद्वदनादमृतोपमम् ।
आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥ ५।६४।४३

'पाहिली सीता' असें हनुमंताच्या तोंडून अमृततुल्य वचन ऐकून लक्ष्मणाला व रामाला परम हर्ष झाला. (आनंदाची वार्ता लौकर समजावी, अशी सर्वांना स्वाभाविक उत्सुकता असते, म्हणून मारुतीनें वाक्य उच्चरतांना देखील त्यांतल्या त्यांत जो महत्त्वाचा शब्द 'दृष्टा' हाच आरंभीं उच्चारला आहे.)

१७८ देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् ।
क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६।६३।६

अयोग्य ठिकाणीं व अयोग्य वेळीं घडणारीं विपरीत कर्मे असंस्कृत अग्नीमध्यें टाकलेल्या हविर्द्रव्याप्रमाणें दुःखाला कारणीभूत होतात.

१७९ देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः॥६।१०२।१४
किंतु राज्येन दुर्धर्ष लक्ष्मणेन विना मम ।
कथं वक्ष्याम्यहं त्वम्बां सुमित्रां पुत्रवत्सलाम् ॥
६।१०२।१५

(युद्धामध्यें रावणानें लक्ष्मणाला पाडिलें असतां राम शोक करितो) ठिकठिकाणीं भार्या आहेत व ठिकठिकाणीं बांधवही आहेत; परंतु लक्ष्मणासारखा भ्राता कोठें दृष्टीस पडेल असें मला वाटत नाहीं. हे अजिंक्य लक्ष्मणा, तुझ्यावांचून मला राज्याशीं काय कर्तव्य आहे? पुत्रवत्सल सुमित्रा मातेला मी आतां काय बरें सांगूं?

१८० दैवतं हि पतिः स्त्रियाः ॥ ७।९५।१०

स्त्रीचें दैवत म्हणजे पति होय.

१८१ दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् ।
न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥ २।२३।१८

जो पुरुष आपल्या पराक्रमानें दैवाचा निरास करण्यास समर्थ असतो, त्याचा दैवानें कार्यनाश झाला, तरी तो खचून जात नाहीं.

१८२ द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् ।
एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥६।३६।११

(रावण माल्यवान् राक्षसाला म्हणतो) प्रसंग पडल्यास माझ्या (कळकाप्रमाणें) दोन चिरफळ्याही होऊन जातील परंतु मी कोणाच्याही पुढें नम्र होणार नाहीं. हा माझा स्वाभाविक दोष आहे. स्वभाव पालटतां येणें अशक्य आहे.

१८३ धनत्यागः सुखत्यागो देशत्यागोऽपि वानघ ।
वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ ४।८।९

(सुग्रीव रामाला म्हणतो) हे निष्पापा, तशा प्रकारचा स्नेह पाहून, त्या स्नेह्याकरितां द्रव्याचा, सुखाचा किंवा देशाचाही त्याग केला जातो.

१८४ धन्याः खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।
निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा॥५।५५।३

प्रदीप्त झालेला अग्नि ज्याप्रमाणें उदकानें विझवून टाकितात, त्याप्रमाणें उत्पन्न झालेला क्रोध जे महात्मे आपल्या बुद्धीनें नाहींसा करतात ते खरोखर धन्य होत.

१८५ धर्ममर्थं च कामं च काले यस्तु निषेवते ।
विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ॥ ४।३८।२०

(राम सुग्रीवाला म्हणतो) हे वीरा वानरश्रेष्ठा, (काळाचे) विभाग करून त्या त्या काळीं धर्म, अर्थ आणि काम हे पुरुषार्थ जो संपादन करितो तोच (श्रेष्ठ) राजा होय.

१८६ धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः ।
अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥ ४।३३।४७

उपकाराबद्दल प्रत्युपकार न करणाऱ्याच्या हातून मोठा धर्मलोप होतो. अशा रीतीनें गुणवान् मित्र नाहींसा झाल्यामुळें मोठी अर्थहानिही होते.

१८७ धर्मात्प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् ।
त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ॥ ६।८७।२१

हातांतून सर्पास टाकिलें असतां जसें सुख होतें, त्याप्रमाणें धर्मभ्रष्ट पापमति पुरुषाचा त्याग केला असतां सुख होतें.

१८८ धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् ।
धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ३।९।३०

धर्मापासून अर्थलाभ होतो, धर्मापासून सुख होतें, धर्मापासून सर्व कांहीं प्राप्त होतें. हें जग धर्माच्या आश्रयावर आहे.

१८९ धर्मेण राष्ट्रं विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत् ।
धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ॥ ७।५९प्र२।१५

धर्मानें राजाला राष्ट्र प्राप्त होत असून धर्माच्याच योगानें तो प्रजेचें परिपालन करण्यास समर्थ होतो. धर्माच्याच योगानें राजा सर्व भयांचें निवारण करणारा होत असल्यामुळें शरण जाण्यास तो योग्य होत असतो.

१९० धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ २।२१।४१

लोकांमध्यें धर्म हा अत्यंत श्रेष्ठ आहे आणि धर्माच्याच ठिकाणीं सत्य प्रतिष्ठित आहे.

१९१ धर्मो हि श्रूयते पक्षः अमराणां महात्मनाम् ।
अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च राक्षस ॥ ६।३५।१३

(मातामह माल्यवान् रावणाला म्हणतो) हे राक्षसा, धर्म हा महात्म्या देवांचा पक्ष आहे आणि अधर्म हा राक्षस आणि असुर यांचा पक्ष आहे, असें ऐकण्यांत येतें.

१९२ धर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ॥ ५।६३।३१

(सीतेचा शोध लागल्यामुळें आनंदित झालेल्या वानरांनीं मधुवन फस्त करून टाकिलें त्यावेळीं सुग्रीव दधिमुखाला म्हणतो) हे वानर कृतकार्य झालेले असल्यामुळें, त्यांची दांडगाई आणि त्यांच्या चेष्टा क्षम्य आहेत.

१९३ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥७।५९प्र.२।७

धारणामुळें 'धर्म' असें नांव प्राप्त झालें आहे. प्रजा धर्मानें धारण केल्या जातात, याच कारणास्तव सर्व स्थावरजंगम त्रैलोक्याचें धारण धर्म करीत असतो.

१९४ धारणाद्विद्विषां चैव धर्मेणारञ्जयन्प्रजाः ।
तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥७।५९प्र.२।८

(राजेलोक) शत्रूंचें नियमन करून धर्मानें प्रजेचें रंजन करितात, म्हणून प्रजेचें जें धारण म्हणून म्हटलें जातें, त्यालाच निश्चयानें धर्म असें म्हणतात.

१९५ धिगस्तु परवश्यताम् ॥ ५।२५।२०

परवशतेला धिक्कार असो.

१९६ धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः ।
न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥२।१२।१००

(दशरथ म्हणतो) ज्या स्वार्थपरायण लबाड स्त्रिया आहेत, त्यांना धिक्कार असो. सर्व स्त्रियांविषयीं मी बोलत नाहीं. भरताच्या मातेला मात्र माझें बोलणें लागू आहे.

१९७ धुरमेकाकिना न्यस्तां वृषभेण बलीयसा ।
किशोरवद्गुरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ६।१३०।३

(भरत रामाला म्हणतो) ज्याप्रमाणें एखाद्या बलिष्ठ बैलानें आपल्या खांद्यावरील जोखडाचा मोठा भार(जवळील) कोंवळ्या गोऱ्ह्यावर लादला असतां तो त्या वत्साच्यानें वाहवत नाहीं, तसा मी हा मोठा राज्यभार वाहण्यास उत्साह पावत नाहीं.

१९८ धृतिप्रवालः प्रसभाग्र्यपुष्प-
स्तपोबलः शौर्यनिबद्धमूलः ।
रणे महाराक्षसराजवृक्षः
संमर्दितो राघवमारुतेन ॥ ६।१११।९

(रणांगणांत रावण मरून पडल्यानंतर बिभीषण म्हणतो) धैर्य हेंच त्याचे कोमल पल्लव, हट्ट हेंच ज्याचें उत्कृष्ट पुष्प, तप हेंच ज्याचें बळ आणि शौर्य हेंच ज्याचें खोल गेलेलें मूळ, असा राक्षसराजरूपी प्रचंड वृक्ष रणामध्यें रामरूपी वायूनें उलथून पाडिला.

१९९ न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४।३६।११

ज्याच्याकडून अपराध घडत नाहीं, असा कोणी नाहीं.

२०० न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ।
न मित्रज्ञातिसंबन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥४।२५।७

काळाला बंधुत्व नाहीं, त्याला कोणत्याही कारणाची गरज लागत नाहीं, त्याला फिरविण्यास पराक्रम समर्थ होत नाहीं, मित्र व ज्ञातिजन यांचा संबंधही त्याला लागत नाहीं, तो कोणाच्याही अधीन राहत नाहीं.

२०१ न कालादुत्तरं किंचित्परं कर्म उपासितुम् ॥ ४।२५।३

वेळ निघून गेली म्हणजे कोणतेंही सत्कर्म करितां येत नाहीं.

२०२ न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली ।
मयाधिका वा तुल्या वा त्वत्तु मोहान्न बुध्यसे६।११३।२८

(मरण पावलेल्या रावणाकडे पाहून त्याची स्त्री मंदोदरी विलाप करते) कुळानें, रूपानें अथवा सरळस्वभावानें सीता माझ्यापेक्षां जास्त नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर माझ्या बरोबरीचीही नाहीं; परंतु मोहामुळें तुला या गोष्टीचा उमज पडला नाहीं.

२०३ न खल्वद्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले ।
त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ७।४८।८

(सीता म्हणते) हे लक्ष्मणा, गंगेच्या पाण्यांत मी आज प्राणत्याग करीत नाहीं. तसें केल्यास (मी गर्भवती असल्याकारणानें) पतीचा राजवंश नष्ट होईल.

२०४ नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्त-
स्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ।
मदात्कपिं ते कपयः समन्ता-
न्महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ ५।६१।२४

(सीतेचा शोध लागल्यामुळें आनंदित झालेले वानर दधिमुखानें रक्षण केलेल्या मधुवनांत शिरले व त्याला न जुमानतां तेथें त्यांनीं धुमाकूळ घातला) कांहींजण नखांनीं त्या दधिमुखाचे बोचकारे काढूं लागले, कांहींजण दांतांनीं त्याला चावूं लागले, आणि कांहींजण चपराकांनीं व लाथांनीं त्याला मृतप्राय करूं लागले. असो. अशा रीतीनें मद चढल्यामुळें त्या वानरांनीं त्या महावनांतील सर्व वस्तूंचा नाश केला.

२०५ न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥५।६८।१९

महातेजस्वी लोक मोठ्या कामांत कधींही खचून जात नाहींत.

२०६ न च पश्यामि सदृशं पृथिव्यां तव किंचन ।
सदृशं यत्प्रियाख्याने तव दत्त्वा भवेत्सुखम् ६।११५।१९

(रामानें रावणाचा वध केला ही आनंदाची वार्ता मारुतीच्या मुखांतून ऐकल्यावर सीता म्हणते हे मारुते,) तूं जी प्रियवार्ता कथन केलीस, त्याबद्दल योग्य देणगी तुला देऊन सुख पावेन, अशी एकही वस्तु पृथ्वीवर मला दिसत नाहीं.

२०७ न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ।
मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥२।३५।३१

(लक्ष्मण म्हणतो) हे राघवा, उदकांतून बाहेर काढलेले मासे ज्याप्रमाणें जिवंत राहणें अशक्य आहे, त्याचप्रमाणें तुझा वियोग झाला असतां, सीतेला अथवा मला थोडा वेळही जिवंत राहणें अशक्य आहे.

२०८ न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते ।
उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग्भव ॥ ४।२२।२३

(सुग्रीवाबरोबर कसें वागावें याविषयीं मरणोन्मुख वाली आपल्या अंगद पुत्राला उपदेश करतो) सुग्रीवाशीं तूं अति लगटपणाही करूं नकोस व तुटकपणानेंही वागूं नकोस; कारण हीं दोन्हीं मोठीं अनर्थावह आहेत. म्हणून तूं मध्यम मार्गाकडे लक्ष देऊन वागत जा.

२०९ न चिरं पापकर्माणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः ।
ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः ॥३।२९।७

ज्यांचीं मुळें छिन्न झालीं आहेत, असे वृक्ष वांचत नाहींत; त्याप्रमाणें जे क्रूर असून पापकर्में करणारे असतात, व तेणेंकरून लोकनिंदेस पात्र झालेले असतात, त्यांस ऐश्वर्य प्राप्त झालें तरी त्याचा ते चिरकाल उपभोग घेऊं शकत नाहींत.

२१० न चिरात्प्राप्यते लोके पापानां कर्मणां फलम् ।
सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर ॥ ३।२९।९

(राम खर राक्षसाला म्हणतो) हे निशाचरा, भक्षण केलेल्या सविष अन्नाचें फळ प्राप्त होण्यास जसा फार वेळ लागत नाहीं, तसा जगामध्यें पापकर्मांचें फळ प्राप्त होण्यास फार वेळ लागत नाहीं.

२११ न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वा व्याहतः पदा ।
अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यथात्मा दुरनुष्ठितः७।५९प्र.२।२५

कुमार्गाला लागलेलें मन ज्याप्रमाणें घात करतें, त्याप्रमाणें तीक्ष्ण खड्ग, पाय दिलेला सर्प किंवा नेहमीं क्रुद्ध असलेला शत्रु देखील घात करीत नाहीं.

२१२ न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ।
यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विमर्शनात् ॥३।५०।८

(जटायु रावणाला म्हणतो) दुसरा ज्याला नांव ठेवील तें कर्म विचारी पुरुषानें कधींही करूं नये. आपल्या स्त्रीप्रमाणेंच परस्त्रीचेंही परपुरुषाच्या स्पर्शापासून रक्षण केलें पाहिजे.

२१३ न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ।
स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत्२।२१।५

(लक्ष्मण कौसल्येला म्हणतो) अपमान करून सोडलेला हाडवैरी जरी झाला, तरी रामाच्या मागेंसुद्धां त्याचा दोष काढणारा पुरुष या जगतामध्यें कोणी असेलसा मला दिसत नाहीं.

२१४ न तु सद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ।
कालोऽप्यङ्गीभवत्यत्र सस्यानामिव पक्तये ॥३।४९।२७

अविचारानें केलेल्या कृत्याचें फळ ताबडतोब दृष्टीस पडत नाहीं. कारण धान्यें परिपक्व होण्यास ज्याप्रमाणें काळाची अपेक्षा आहे, त्याप्रमाणें कर्माचें फळ प्राप्त होण्यास काळाची अपेक्षा आहे.

२१५ न ते मनुष्या देवास्ते ये चारु शुभकुण्डलम् ।
मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ॥२।६४।६८

(मरणोन्मुख दशरथ राजा म्हणतो) रामचंद्राचें सुंदर कुंडलमंडित मनोहर मुख पंधराव्या वर्षी जे पुनः पाहातील, ते मनुष्य नव्हेत, तर साक्षात् देव होत.

२१६ न त्वां पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना स्पृश ।
रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ २।४२।३४

(राम वनवासाला गेल्यामुळें दुःखी झालेला दशरथ राजा मध्यरात्रीं कौसल्येला म्हणतो) हे कौसल्ये, तूं मला दिसत नाहींस तूं मला आपल्या हस्तानें स्पर्श कर बरें ! माझी दृष्टि रामाच्या बरोबर गेली आहे, ती त्यापासून निवृत्त होत नाहीं.

२१७ न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितम् ॥ २।३९।५

काळ प्राप्त झाल्याशिवाय देहापासून जीवित नष्ट होत नाहीं.

२१८ न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो
दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥ ५।५२।१४

दूताचा वध करण्यास सज्जनांनीं सांगितलें नाहीं. दूताला इतर दंड सांगितले आहेत.

२१९ न देशकालौ हि यथार्थधर्मा-
ववेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ॥ ४।३३।५५

कामासक्त झालेल्या मनुष्याला देशकालांचें भान राहात नाहीं आणि तो धर्म व अर्थ या पुरुषार्थांचीही पर्वा करीत नाहीं.

२२० न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वा समवेक्षसे।
मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते ॥ ३।५३।१६

(सीता रावणाला म्हणते) स्वतःला कोणती गोष्ट तात्काल किंवा परिणामीं सुखावह होणारी आहे, याचा विचार तूं खरोखर मुळींच करीत नाहींस. मृत्यु समीप आलेला मनुष्य ज्याप्रमाणें विपरीत कृत्यांचें अवलंबन करूं लागतो, त्याप्रमाणें तूं करीत आहेस.

२२१ नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमितेऽहनि।
आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् २।१०५।२४

सूर्योदय झाला असतां मनुष्यें आनंदित असतात, आणि दिवस अस्ताला गेला असतांही आनंदीच असतात. परंतु आपल्या जीविताचा क्षय होत आहे, हें त्यांना समजत नाहीं.

२२२ न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति।
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ २।६१।१६

(भरतानें उपभोगिलेलें राज्य वनवासांतून परत आल्यावर राम स्वीकारणार नाहीं, असें कौसल्या दशरथाला सांगते) ज्याप्रमाणें वाघ दुसऱ्यानें आणिलेलें भक्ष्य खाण्याची इच्छा करीत नाहीं, त्याचप्रमाणें श्रेष्ठ पुरुष दुसऱ्याचें उष्टें कधीं घेत नाहीं.

२२३ न पापानां वधे पापं विद्यते शत्रुसूदन ॥ ५।५२।११

(रावण बिभीषणाला म्हणतो) हे शत्रुनाशका, दुष्टांचा वध करण्यांत पाप कधींही लागत नाहीं.

२२४ न पिता नात्मजो वात्मा न माता न सखीजनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ २।२७।६

(सीता रामाला म्हणते) इहलोकीं आणि परलोकींही स्त्रियांस पिता, पुत्र, स्वतः ती, माता किंवा सख्या ह्यांपैकीं कोणीही आधार नसून त्यांची गति म्हणजे एक पतिच होय.

२२५ न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा इति ।
ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः॥३।१६।३४

मनुष्यें पित्याच्या स्वभावाचें अनुकरण न करितां मातेच्या स्वभावाचें अनुकरण करितात, अशी लोकांत म्हण आहे, ती भरतानें खोटी करून दाखविली. (भरत कैकेयीच्या वळणावर गेला नाहीं.)

२२६ न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ।
मातॄणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥२।२२।८

(राम लक्ष्मणाला म्हणतो) मातांना अथवा पित्याला अप्रिय असलेली क्षुल्लकही गोष्ट समजून अथवा न समजून कधींही केल्याचें मला स्मरत नाहीं.

२२७ न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति च ।
एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या ह्यतिवर्तते ॥६।५।५

(राम लक्ष्मणाला म्हणतो) सीता दूर झाली म्हणून मी शोक करीत नाहीं किंवा तिचें शत्रूनें हरण केलें म्हणूनही मला दुःख नाहीं; परंतु हिचें आयुष्य फुकट जात आहे याचेंच मला दुःख होत आहे.

२२८ नयनाभ्यां प्रसुप्तो वा जागर्ति नयचक्षुषा ।
व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥३।३३।२१

(शूर्पणखा रावणाला म्हणते) डोळे मिटून निजला तरी न्यायदृष्टि उघडी ठेवून जो जागत असतो, आणि (प्रसंगाप्रमाणें) ज्याचा क्रोध व कृपा हीं व्यक्त होत असतात, त्याच राजाला लोक मान देत असतात.

२२९ न राज्यभ्रंशनं भद्रे न सुहृद्भिर्विनाभवः ।
मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ २।९४।३

(राम चित्रकूट पर्वताची शोभा सीतेला दाखवितो) हे कल्याणि, हा रमणीय पर्वत अवलोकन करून राज्यभ्रंश आणि सुहृदांचा वियोग यांच्या योगानें माझ्या मनाला दुःख होत नाहीं.

२३० न रामःपरदारान्स चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ २।७२।४९

(कैकेयी भरताला म्हणते) तो राम परस्त्रीकडे कधीं डोळ्यांनीं पहात देखील नाहीं.

२३१ नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ४।२८।३

(माल्यवान् पर्वतावर राहात असतां राम लक्ष्मणाजवळ वर्षाकालाचें वर्णन करितो) सूर्यकिरणांच्या योगानें समुद्राचें पाणी शोषून घेऊन (कार्तिकादि) नऊ महिनेपर्यंत धारण केलेला व रसायनाप्रमाणें लोकांच्या जीवनास कारण होणारा जलरूप गर्भ आकाशरूपी स्त्री टाकून देत आहे.

२३२ न वाक्यमात्रेण भवान्प्रधानो ।
न कत्थनात्सत्पुरुषा भवन्ति ॥ ६।७१।५८

(लक्ष्मण अतिकाय राक्षसाला म्हणतो) केवळ बडबड करण्यानें तूं श्रेष्ठ होत नाहींस; कारण फुशारक्या मारण्यानें कोणी सत्पुरुष होत नाहींत.

२३३ न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तरः ।
विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ४।६४।९

(समुद्र पाहून खिन्न झालेल्या वानरांना धीर देऊन अंगद म्हणतो) तुम्ही मनामध्यें खेद करूं नका, खेद हा फार वाईट आहे. कारण क्रुद्ध झालेला सर्प ज्याप्रमाणें बालकाचा घात करतो, त्याप्रमाणें खेद हा मनुष्याचा घात करितो.

२३४ न शक्तस्त्वं बलाद्धर्तुं वैदेहीं मम पश्यतः ।
हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवां वेदश्रुतीमिव ॥ ३।५०।२२

(जटायु रावणाला म्हणतो) ज्याप्रमाणें न्याययुक्त हेतूंनीं (प्रमाणांनीं) सनातन वेदश्रुतीस अन्यथा करणें शक्य नाहीं, (मीमांसकांपुढें सनातन वेदश्रुतीचा हेत्वाभासांच्या योगानें भलताच अर्थ करण्यास ज्याप्रमाणें कोणीही समर्थ होत नाहीं) त्याप्रमाणें तूं माझ्या समक्ष बलात्कारानें सीतेला हरण करण्याविषयीं समर्थ होणार नाहींस.

२३५ न शेकुः समवस्थातुं निहते वाहिनीपतौ ।
सेतुबन्धं समासाद्य विशीर्णं सलिलं यथा ॥ ६।५८।५७

(प्रहस्त सेनापतीचा वध झाल्यावर राक्षसांची झालेली स्थिति) फुटलेल्या बंधाऱ्यापाशीं येऊन पोचलेलें पाणी ज्याप्रमाणें स्थिर राहण्यास समर्थ होत नाहीं, त्याप्रमाणें सेनापतीचा वध झाल्यावर ते राक्षस समरांगणामध्यें उभे राहण्यास समर्थ झाले नाहींत.

२३६ न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः ॥ ४।२५।२

शोकसंतापामुळें मृताला कधींही सद्गति प्राप्त होत नाहीं.

२३७ न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे ।
नासिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ॥२।२३।३१
अमित्रमथनार्थाय सर्वमेतच्चतुष्टयम् ॥ २।२३।३२

(लक्ष्मण रामाला म्हणतो) हे माझे बाहु कांहीं शोभेकरितां नाहींत, हें धनुष्य भूषण म्हणून मीं बाळगिलेलें नाहीं, ही तरवार मी कांहीं कंबरेला बांधून ठेवण्याकरितांच घेतलेली नाहीं व हे बाण स्वस्थ पडून राहण्याकरितां मी धारण केलेले नाहींत. या सर्व चारही वस्तु शत्रूंचा नाश करण्याकरितांच आहेत.

२३८ नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमम् ।
पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाप्यनन्दत ॥ २।४८।५

(वनांत निघालेल्या रामाच्यामागें जाऊन परत आलेल्या अयोध्येंतील लोकांची स्थिति) नष्ट झालेली वस्तु सांपडली असतां अथवा पुष्कळ द्रव्य मिळालें असतांही कोणाला आनंद होईनासा झाला व पहिल्याच खेपेस पुत्र झाला तरी मातेला आनंद होइनासा झाला.

२३९ न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ।
पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥ ४।३२।२०

(हनुमान सुग्रीवाला म्हणतो) ज्याची पुनरपि कृपा संपादन करण्याचा प्रसंग यावयाचा असेल त्याला क्रोध आणणेंच योग्य नाहीं. विशेषतः स्वतःवर पूर्वी झालेला उपकार स्मरणाऱ्या कृतज्ञ पुरुषानें तर ही गोष्ट करितांच उपयोगी नाहीं.

२४० न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः ।
मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः॥६।१८।१५

(सर्व वानरमंडळीकडे पाहून राम लक्ष्मणाला म्हणतो) बाबारे, सर्वच भ्राते भरतासारखे नाहींत, पित्याचे सर्वच पुत्र माझ्यासारखे नाहींत किंवा तुमच्यासारखे मित्रही सर्वांना मिळत नाहींत.

२४१ न स संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ ४।३०।८१

(ठरल्याप्रमाणें सुग्रीव सीतेचा शोध लावण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं हें पाहून राम लक्ष्मणाला म्हणतो, तूं सुग्रीवाला असें सांग कीं, माझ्याकडून) वध पावलेला वाली ज्या मार्गानें गेला, तो मार्ग कांहीं अगदीं संकुचित नाहीं. (वाली जात असतांना तुलाही त्याच्या बरोबर जातां येईल, इतका तो मोठा आहे.) म्हणून तूं आपल्या वचनाप्रमाणें वर्तन ठेव. आणि वालीच्या मार्गाला जाऊं नकोस.

२४२ न साम रक्षस्सु गुणाय कल्पते
न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ।
न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः
पराक्रमस्त्वेष ममेह रोचते ॥ ५।४१।३

(लंकेंत शिरल्यावर मारुति विचार करतो) या राक्षसांचे ठिकाणीं सामाचा कांहीं उपयोग होणार नाहीं, जे धनसंपन्न असतात, त्यांच्या ठिकाणीं दानाचा उपयोग होत नाहीं, जे लोक बळानें गर्विष्ठ असतात, ते भेद उपायानें साध्य होत नसतात. (या राक्षसांना जिंकण्याकरितां) पराक्रमाचीच योजना करणें मला इष्ट वाटतें.

२४३ न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना शक्यते यशः ।
प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेऽस्मिञ्जयो वा रणमूर्धनि॥६।२१।१६

(राम म्हणतो) हे लक्ष्मणा, सामोपायानें (देशांतरीं) कीर्ति होत नाहीं किंवा (स्वदेशींही) यश प्राप्त होत नाहीं; तसेंच इहलोकीं रणांगणावर जयही सामोपचारानें प्राप्त होत नाहीं.

२४४ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ७।५९ प्र. ३।३३

जीमध्यें वृद्ध मंडळी नाहीं, ती सभा नव्हे; जे धर्माला अनुसरून बोलत नाहींत ते वृद्ध नव्हेत; ज्यामध्यें सत्य नाहीं तो धर्म नव्हे; आणि ज्यांत कपट आहे, तें सत्य नव्हे.

२४५ न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥२।१११।९

आईबापांनीं केलेले उपकार फिटणें कधींही शक्य नाहीं.

२४६ न हि कंचन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ॥२।३६।२७

(सिद्धार्थ प्रधान दशरथाला म्हणतो) राघवाच्या ठिकाणीं आम्हांला कोणताच दोष दिसून येत नाहीं.

२४७ न हि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ।
शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥५।२१।३१

(सीता रावणाला म्हणते) कुत्रा दोन वाघांच्या दृष्टीपुढें उभा राहणें जसें अशक्य आहे, त्याचप्रमाणें रामलक्ष्मणांची यत्किंचित्‌ही गंधवार्ता लागतांच त्यांच्या दृष्टीसमोर राहणें तुला अशक्य आहे.

२४८ न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ।
तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥२।३७।२९

(वसिष्ठमुनि कैकेयीला म्हणतात) जेथें राम राजा नाहीं, तें (स्थळ) कधींही राष्ट्र होणार नाहीं; आणि जेथें राम वास्तव्य करील, तें वनही राष्ट्र होईल.

२४९ न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ॥१।२५।१७

(विश्वामित्र रामाला ताटकेचा वध करण्याविषयीं सांगतात) हे पुरुषश्रेष्ठा, स्त्रीवध करावा लागत आहे म्हणून तूं मनामध्यें दया आणूं नकोस.

२५० न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः॥५।५१।१८

(मारुति रावणाला म्हणतो) जीं कृत्यें धर्माच्या विरुद्ध आहेत, ज्यांत अनेक अपाय आहेत, जीं समूळ घात करणारीं आहेत, त्या कृत्यांच्या ठिकाणीं तुमच्यासारखे बुद्धिमंत लोक आसक्त होत नाहींत.

२५१ न हि धर्माभिरक्तानां लोके किंचन दुर्लभम् ॥७।१०।३३

जगांत धर्माच्या ठिकाणीं अनुरक्त असणाऱ्यांना कांहींच दुर्लभ नाहीं.

२५२ न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ५।३९।३९

(कार्याविषयीं योजना करितांना) कनिष्ठ श्रेष्ठांना प्रेरणा करीत नसून श्रेष्ठच कनिष्ठांना प्रेरणा करितात.

२५३ न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां सत्यवादिनः ।
लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम्॥६।१०२।५१

सत्यवादी लोक आपली प्रतिज्ञा कधींही खोटी करीत नसतात. प्रतिज्ञेचें परिपालन करणें हेंच मोठेपणाचें लक्षण होय.

२५४ न हि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यःकथंचन ॥ ४।६५।२२

(जांबवान् अंगदाला म्हणतो) बाबारे, जो प्रभु (इतरांस दूत म्हणून) पाठविणारा, तो (दूतांनीं) पाठविण्यास योग्य कदापि होणार नाहीं.

२५५ न ह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् ।
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया॥२।१९।२२

(राम कैकेयीला म्हणतो) पित्याची शुश्रूषा करणें अथवा त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागणें यापेक्षां कोणतेंही धर्माचरण श्रेष्ठ नाहीं.

२५६ न ह्यनिष्टोऽनुशास्यते ॥ ३।१०।२१

जो अप्रिय असेल त्याला कोणी हिताचा उपदेश करीत नसतो.

२५७ न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि॥४।२।१८

बुद्धिभ्रष्ट झालेला राजा सर्व प्रजांवर अंमल चालविण्यास समर्थ हात नाहीं.

२५८ न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवाः ।
सुप्रीतो भृत्यवर्गस्तु यत्र तिष्ठति राघव ॥ ७।६४।६

(सर्व सैन्याला संतुष्ट ठेव, असें राम शत्रुघ्नाला सांगतो) जेथें (शत्रु चालून आला असतां) संतुष्ट सेवकवर्ग राहातो (उपयोगीं पडतो) तेथें द्रव्य, स्त्रिया किंवा बांधव, हे रहात नाहींत. (उपयोगीं पडत नाहींत.)

२५९ न ह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ।
यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ५।४१।६

स्वल्पही कार्य साधण्याच्या कामीं एकच हेतु पुरा होत नाहीं. ज्याला भरपूर साधनें माहीत आहेत, तोच कार्यसिद्धि करूं शकतो.

२६० नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥ ५।५५।२२

(अग्नीप्रमाणें तेज असलेली सीता अग्नीपासून सुरक्षित राहिली असावी असे मारुतीचे उद्गार लंकादहनानंतर निघाले) अग्नीला दग्ध करण्यास अग्नि प्रवृत्त होत नाहीं.

२६१ नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः ।
घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः॥६।१६।७

(पद्मवनांत पूर्वी हत्तींनीं म्हटलेले श्लोक रावण बिभीषणाला सांगतो) अग्नि, इतर शस्त्रें आणि पाश हीं आम्हांला भय उत्पन्न करणारीं नाहींत; परंतु हे क्रूर, स्वार्थसाधु भाऊबंद मात्र आम्हांला भयावह आहेत.

२६२ नातन्त्री विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः ।
नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥२।३९।२९

ज्याप्रमाणें वीणा तारेवांचून असणें शक्य नाहीं, रथ चाकावांचून असणें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें जरी एखाद्या स्त्रीला शंभर मुलगे असले तरी ती पतीवांचून सुख पावणार नाहीं.

२६३ नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समतिवर्तते ।
तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः२।१०५।२८

ह्या लोकीं कोणताही प्राणी (जन्म व मरण) या अवस्थांचें उल्लंघन करूं शकत नाहीं. (असें आहे तरी मनुष्य मृतास उद्देशून शोक करितो.) वस्तुतः मृताविषयीं शोक करणाऱ्याच्या आंगांत स्वजनावर येणारा मृत्यु टाळण्याचें सामर्थ्य नसतें.

२६४ नाददानं शरान्घोरान्विमुञ्चन्तं महाबलम् ।
न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यामि संयुगे ॥ ३।३४।७

(शूर्पणखा रामाची हकीकत रावणाला सांगते) हा महाबलवान् राम (भात्यांतून) भयंकर बाण केव्हां काढितो, केव्हां शत्रूवर सोडितो, तसेंच रणांगणावर धनुष्य केव्हां ओढतो हें मला कांहींच कळत नाहीं.

२६५ नाराजके जनपदे तूद्यानानि समागताः ।
सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः।२।६७।१७

अराजक देशामध्यें सुवर्णभूषणांनीं भूषित झालेल्या कुमारिका एकत्र जमून सायंकाळीं बागांतून क्रीडा करण्यास जाणें शक्य होत नाहीं.

२६६ नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥२।६७।१८

राजा नसलेल्या देशांत धनवान् लोक सुरक्षित नसतात. कृषि व गोरक्षण यांवर उपजीविका करणारे लोकही दरवाजे उघडे टाकून निजूं शकत नाहींत.

२६७ नाराजके जनपदे प्रहृष्टनटनर्तकाः।
उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः ॥२।६७।१५

अराजक देशांत आनंदित नट व नर्तक ज्यामध्यें आहेत असे देवादिकांचे उत्सव व राष्ट्रोन्नतीला कारण होणारे समाज वृद्धिंगत होत नाहींत.

२६८ नाराजके जनपदे योगक्षेमः प्रवर्तते ॥ २।६७।२४

सुव्यवस्थित राज्यपद्धति नसलेल्या देशांत लोकांचे योगक्षेम (सुखानें) चालत नाहींत.

२६९ नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥२।६७।३१

राजहीन देशांत कोणाचाही जीव स्वस्थ नसतो. मत्स्य जसे परस्परांचें भक्षण करीत असतात, तसेंच अशा देशांत लोक परस्परांस भक्षण करितात.

२७० नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ।
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥४।६।२२

(सीतेचे अलंकार ओळखण्यास सांगितलें असतां लक्ष्मण रामाला म्हणतो) सीतेचीं बाहुभूषणें मला ठाऊक नाहींत, व कुंडलेंही माहीत नाहींत. परंतु नेहमीं सीतेच्या पायां पडण्याचा प्रसंग येत असल्यामुळें तोरड्यांची मात्र मला ओळख पटत आहे.

२७१ नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः ।
प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ ६।१६।५

(रावण बिभीषणाला म्हणतो) एकमेकांच्या विपत्तीमध्यें आनंद मानून आपला आशय गुप्त ठेवणारे हे क्रूर आततायी (एकमेकांच्या घरावर अग्नि ठेवणारे) भाऊबंद फारच भयंकर आहेत.

२७२ निमित्तं लक्षणं स्वप्नं शकुनिस्वरदर्शनम् ।
अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां परिदृश्यते ॥ ३।५२।२

सुखाचे किंवा दुःखाचे प्रसंग यावयाचे असल्यास स्वप्न अथवा पक्ष्यांचा स्वर असें कांहींतरी सूचक चिन्ह मनुष्यांच्या दृष्टीस अवश्य येत असतें.

२७३ नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम्४।३२।१८

नियोजित मंत्र्यांनीं राजाला हिताच्या गोष्टी अवश्य सांगाव्या.

२७४ निरायुधानां क्रमतामसङ्गगतिपौरुषाः ।
दारा ह्युपहसिष्यन्ति स वै घातः सुजीवताम्॥६।६६।२०

(युद्धाचे वेळीं पळत सुटणाऱ्या वानरांना अंगद म्हणतो) तुमची गति व पराक्रम हीं दोन्ही कोठेंही कुंठित होणारीं नसतांना आयुधांचा त्याग करून जर तुम्ही जाऊं लागलां, तर तुमच्या बायकाही तुम्हांला हसतील आणि स्त्रियांनीं उपहास करणें हा तर मानानें राहणाऱ्यांचा घातच होय.

२७५ निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ।
सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६।२।६

निरुत्साह, दीन, शोकानें व्याकुल, अशा पुरुषांचीं सर्व कार्यें नाश पावतात आणि त्यांजवर संकटें कोसळतात.

२७६ नीत्या सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता ।
यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः७।५९प्र.२।५

प्रजेचें रक्षण करणारा राजा उत्कृष्ट चालविलेल्या नीतीनें धर्माचें रक्षण करीत असतो. राजा जेव्हां धर्माचें रक्षण करीनासा होतो तेव्हां प्रजेचा सत्वर नाश होतो.

२७७ नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ।
पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सदा ॥ १।२५।१८

रक्षण करणाऱ्या राजानें नेहमीं प्रजेच्या रक्षणासाठीं सौम्य उपायाप्रमाणें प्रसंगीं क्रूर उपाय देखील योजावा. असें करितांना पातक किंवा किंचित् सदोष कर्म करणें भाग पडलें तरी तें त्यानें करावें.

२७८ नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा ।
न हीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ॥ २।९७।७

(राम म्हणतो) हे सौम्य लक्ष्मणा, ही सागररूप वस्त्र परिधान केलेली पृथ्वी मला दुर्लभ आहे, असें नाहीं. तथापि मी तिची इच्छा करीत नाहीं. अधर्मानें इंद्रपद मिळालें, तरी त्याची मी इच्छा करीत नाहीं.

२७९ नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन ।
परैर्वा हन्यते वीरः परान्वा हन्ति संयुगे ॥६।१११।१७

युद्धांत निश्चयात्मक जयच होतो, असें पूर्वीं कधींही झालें नाहीं. वीर पुरुष रणांगणावर शत्रूंकडून मारला जातो किंवा शत्रूंना मारितो.

२८० नैतच्चित्रं नरव्याघ्रे शीलवृत्तविदां वरे ।
यदार्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्नोत्सृष्टमिवोदकम् २।११३।१६

(भरद्वाज मुनि म्हणतात हे भरता,) तूं पुरुषश्रेष्ठ आणि शील व वर्तन जाणणाऱ्यांमध्यें मुख्य आहेस. तसेंच, तुझ्या ठिकाणीं उत्तम चारित्र्य वसत आहे, यांत आश्चर्य नाहीं. टाकलेलें पाणी खोलगट जागेंतच रहात असतें.

२८१ नेतच्छिथिलया बुद्धया त्वं वेत्सि महदन्तरम् ।
क च स्वजनसंवासः क च नीचपराश्रयः ॥ ६।८७।१४

(इंद्रजित् बिभीषणाला म्हणतो) स्वजनासह वास्तव्य करणें कोणीकडे, आणि नीच अशा शत्रूंचा आश्रय करणें कोणीकडे, यांतील महदंतर तुझ्या कोत्या बुद्धीमुळें तुला समजत नाहीं.

२८२ नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।
बलवानिव शार्दूलो वालधेरभिमर्शनम् ॥ २।६१।१९

(कौसल्या दशरथाला सांगते, भरतानें उपभोगिलेलें राज्य राम स्वीकारणार नाहीं) बलवान् व्याघ्र ज्याप्रमाणें पुच्छस्पर्श सहन करीत नाहीं, त्याप्रमाणें राम अशा प्रकारचा अपमान कधींही सहन करणार नाहीं.

२८३ नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता ।
उभयोर्लोकयोर्लोके पत्या या संप्रसाद्यते ॥२।६२।१३

स्वर्गलोक व मनुष्यलोक या दोहोंमध्यें स्तुत्य असलेल्या विचारी भर्त्याकडून जी स्त्री आपण प्रसन्न व्हावें म्हणून प्रार्थना करून घेते, ती स्त्री लोकांमध्यें कुलीन म्हणून गणली जात नाहीं.

२८४ न्यस्तदण्डा वयं राजन् जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
रक्षणीयास्त्वया शश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः ॥ ३।१।२१

(महर्षि रामाला म्हणतात) हे राजा, आम्हीं क्रोधसंयमन व इंद्रियदमन करून प्राण्यांचा निग्रह करण्याचें सोडिलें आहे. म्हणून माता ज्याप्रमाणें गर्भाचें रक्षण करिते, त्याप्रमाणें तुला आमचें रक्षण करणें अवश्य आहे.

२८५ पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ।
प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः ॥७।४८।१७

पति ही स्त्रियांची देवता आहे. स्त्रियांचा बंधु आणि गुरुही तोच आहे. म्हणून भर्त्याचें प्रियकार्य प्राण खर्ची घालूनही विशेषेंकरून त्यांनीं करावें.

२८६ पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ २।११८।९

पतिशुश्रूषेपलीकडे स्त्रीला दुसरें कोणतेंही तप नाहीं.

२८७ पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम् ।
काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः२।१०४।२५
मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ।
भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २।१०४।२६

(कौसल्या म्हणते) हे सीते, उन्हानें कोमेजलेलें कमळ, चुरडलेलें फूल, धुळीनें मलिन झालेलें सुवर्ण अथवा मेघाच्छादित चंद्र, यांप्रमाणें तुझें मुख पाहून (अरणीपासून उत्पन्न झालेला) अग्नि आश्रयभूत काष्ठांस दहन करितो, तसाच माझ्या अंतःकरणांत दुःखरूप अरणीपासून उत्पन्न झालेला शोक मला जाळीत आहे.

२८८ परत्रवासे हि वदन्त्यनुत्तमं
तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥ २।११।२९

(कैकेयी दशरथाला म्हणते) परलोकीं वास्तव्य करण्याला मिळावें यासाठीं मनुष्यांना सत्य भाषण करणें अत्यंत हितकारक होतें असें तपोधन म्हणत असतात.

२८९ परदाराभिमर्शात्तु नान्यत्पापतरं महत् ॥ ३।३८।३०

परस्त्रीगमनापेक्षां अधिक असें दुसरें कोणतेंही महापातक नाहीं.

२९० परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ।
इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ५।११।३९

(सीतेचा शोध लावण्यासाठीं रावणाच्या अंतःपुरांत शिरलेला मारुति म्हणतो) अंतःपुरांत निजलेल्या परस्त्रियांचें अवलोकन, ही गोष्ट माझ्या धर्माचा पूर्णपणें लोप करील.

२९१ परं निर्वेदमागम्य न हि नोन्मीलनं क्षमम् ॥ ४।४९।८

(अंगद वानरांना म्हणतो) मनामध्यें अतिशय खिन्न होऊन उद्योग सोडून देणें योग्य नाहीं

२९२ परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् ॥ ७।१०।३०

(बिभीषणानें ब्रह्मदेवाजवळ वर मागितला) मी पराकाष्ठेच्या विपत्तींत जरी सांपडलों तरी धर्माकडेच माझी बुद्धि असावी.

२९३ परस्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे ।
पितुर्विनाशात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा ॥ ३।२।२१

(विराध राक्षसानें सीतेला उचलून नेलें हें पाहून राम म्हणतो) हे लक्ष्मणा, सीतेला झालेल्या परपुरुषाच्या स्पर्शाहून अधिक दुःखदायक असें मला कांहीं वाटत नाहीं. पित्याचें मरण आणि स्वराज्यहरण यांच्याहूनही तें दुःख अधिक आहे.

२९४ परस्य वीर्यं स्वबलं च बुद्ध्वा
स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम् ।
तथा स्वपक्षेऽप्यनुमृश्य बुद्ध्या
वदेत्क्षमं स्वामिहितं स मन्त्री ॥ ६।१४।२२

जो पुरुष शत्रूचें आणि आपलें बळ जाणतो, शत्रूच्या आणि आपल्या सैन्याची स्थिति, वृद्धि आणि क्षय ह्यांचा बुद्धिपूर्वक विचार करितो, आणि धन्याचें हित कशांत आहे तें योग्य रीतीनें त्याला सांगतो, तोच खरा मंत्री होय.

२९५ परस्वहरणे युक्तं परदाराभिमर्शकम् ।
त्याज्यमाहुर्दुरात्मानं वेश्म प्रज्वलितं यथा॥६।८७।२२

परद्रव्यापहारी आणि परस्त्रीहरणकर्ता असा जो दुरात्मा तो प्रज्वलित गृहाप्रमाणें त्याज्य होय.

२९६ परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः॥६।८७।२३

परद्रव्य हरण करणें, परस्त्रीसमागम आणि मित्रांच्या विषयीं शंकित वृत्ति हे तीन दोष नाशकारक आहेत.

२९७ पराक्रमोत्साहमतिप्रताप–
सौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च ।
गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यै–
र्हनूमतः कोऽप्यधिकोऽस्ति लोके ॥ ७।३६।४३

पराक्रम, उत्साह, बुद्धि, प्रताप, सुशीलता, मधुरवाणी, नीति व अनीति यांचें ज्ञान, गांभीर्य, चातुर्य, उत्कृष्ट वीर्य आणि धैर्य या गुणांनीं जगतामध्यें हनुमानापेक्षां कोण बरें अधिक आहे?

२९८ परान्तकाले हि गतायुषो नरा
हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ ६।१६।२६

ज्यांचें अयुष्य संपत आलें आहे असे पुरुष सुहृदांनीं केलेलें हितकारक भाषण अंतकालीं ऐकून घेत नाहींत.

२९९ परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते ॥ ३।७२।८

(सुग्रीव तुझ्या सारखाच दुःखी आहे त्याच्याशीं तूं सख्य कर, असें कबंधानें रामाला सांगितलें) जो ग्रहदशेच्या फेऱ्यांत सांपडला आहे, त्याला ग्रहदशेच्या फेऱ्यांत सांपडलेल्याचीच मदत होत असते.

३०० पापानुबन्धो वै यस्य कर्मणः को नु तत्पुमान् ।
कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ॥ ३।५१।३२

(जटायु रावणाला म्हणतो) ज्याचा परिणाम चांगला नाहीं तें कर्म करण्यास कोणता बरें (कल्याणेच्छु) पुरुष प्रवृत्त होईल? प्रत्यक्ष लोकाधिपति भगवान् ब्रह्मदेवही प्रवृत्त होणार नाहीं.

३०१ पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् ॥२।३४।५२

(राम दशरथाला म्हणतो) बाबा, देवतांना सुद्धां पिता हेंच दैवत म्हणून म्हटलें आहे.

३०२ पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ॥२।२१।३७

पित्याच्या वचनाप्रमाणें वागणाऱ्या कोणाचीही हानि होत नाहीं.

३०३ पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते ।
तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ २।१०६।१५

(भरत रामाला म्हणतो) पित्याच्या हातून कांहीं दोष झाला असतां जो पुत्र तो सुधारून घेतो, त्यालाच लोकांमध्यें अपत्य म्हणून म्हणतात. याच्या उलट वागणारास अपत्य म्हणत नाहींत.

३०४ पीडाकरममित्राणां यच्च कर्तव्यमेव तत् ॥६।८१।२८

शत्रूंना जें जें म्हणून पीडादायक आहे, तें तें (त्यांत पाप असलें तरी) कर्तव्यच होय.

३०५ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन्यः पाति सर्वतः २।१०७।१२

'पुत्' नामक नरकापासून पित्याचें रक्षण करितो, अथवा (स्वर्गलोकाची प्राप्ति करून देणाऱ्या कर्मांनीं) जो पितरांचें नित्यशः रक्षण करितो, त्यासच 'पुत्र' असें म्हणतात.

३०६ पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिन् शोकः शौर्यापकर्षणः॥६।२।१४

या लोकीं शोक हा पुरुषाच्या शौर्याचा नाश करणारा आहे.

३०७ पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः ।
कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर ॥ ४।३४।१०

(लक्ष्मण सुग्रीवाला म्हणतो) हे वानरश्रेष्ठा, पूर्वी मित्रांच्या हातून स्वतःचें कार्य झालें असतांही जो त्या मित्रांचे उपकार फेडीत नाहीं, असा कृतघ्न पुरुष सर्व लोकांस वध्य आहे.

३०८ पूर्वापकारिणं हत्वा न ह्यधर्मेण युज्यते ॥ २।९६।२४

ज्यानें प्रथम अपकार केला आहे, अशाचा वध केला असतां अधर्म घडत नाहीं.

३०९ पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिने दिने ।
संवृते नरके घोरे पतितो नात्र संशयः॥७।५३।६

जो राजा पौरजनांचीं कार्यें प्रत्यहीं करीत नाहीं, तो वायूचा संचार नसलेल्या घोर नरकांत पडतो यांत संशय नाहीं.

३१० पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः ।
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः २।४६।२३

(राम लक्ष्मणाला सांगतो) आपणांकरितां जर नगरवासी लोकांना दुःख होत असेल, तर राजपुत्रांनीं त्यांना दुःखांतून मुक्त केलें पाहिजे. आपल्याकरितां लोकांना दुःख होऊं देणें खरोखर योग्य नाहीं.

३११ पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः॥६।७१।५९

ज्याच्या आंगीं पराक्रम आहे त्यालाच शूर असें म्हणतात.

३१२ प्रतिग्रहो हि विप्रेन्द्र क्षत्रियाणां सुगर्हितः॥७।७६।३५

(राम अगस्त्य मुनींना म्हणतो) हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, दान घेणें हें क्षत्रियांस अत्यंत निंद्य होय.

३१३ प्रतिज्ञायां हि नष्टायां धर्मो हि विलयं व्रजेत् ॥७।१०६।९

प्रतिज्ञा नष्ट झाली असतां धर्म लयाला जातो.

३१४ प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात् ॥ ४।१८।४७

(वाली रामाला म्हणतो) श्रेष्ठाच्यापुढें उत्तर देण्यास कनिष्ठ समर्थ होणार नाहीं.

३१५ प्रत्यगारमिवायान्ती सवत्सा वत्सकारणात् ।
बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत ॥ २।४०।४३

(राम वनवासाला निघाला असतां त्याच्यामागें कौसल्या जाऊं लागली) घरांत वासरूं बांधून ठेविलें असलें म्हणजे गाय परत येतांना वासराकरितां जशी धावत धावत घरीं येते, तशी राममाता कौसल्या रामाच्या मागोमाग धावूं लागली.

३१६ प्रधानं साधकं वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस ।
ज्ञातयोऽप्यवमन्यन्ते शूरं परिभवन्ति च ॥ ६।१६।४

(रावण बिभीषणाला म्हणतो) हे राक्षसा, आपल्या कुळामध्यें श्रेष्ठ पदास चढलेला, (कार्य) साधणारा, ज्ञानी आणि धर्मशील असा जरी कोणी असला, तरी भाऊबंद त्याचा अपमान करीत असतात. आणि तो जरी शूर असला तरी (छिद्र पाहून) त्याचा तिरस्कार करीत असतात.

३१७ प्रवादः सत्यमेवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप ।
पतिव्रतानां नाकस्मात्पतन्त्यश्रूणि भूतले॥६।११३।६६

(रावणवधामुळें विलाप करणारी मंदोदरी रावणाला उद्देशून म्हणते) हे राजा, "पतिव्रता स्त्रियांचे अश्रु कांहींतरी अनर्थ ओढवल्यावांचून कधींही भूमीवर पडत नाहींत ' अशी जी लोकांमध्यें म्हण आहे, ती तुझ्या संबंधानें खरी ठरली.

३१८ प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता ।
असामर्थ्यफला ह्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥ ६।२१।१४

शांति, क्षमा, सरळपणा, प्रिय भाषण करणें हे सज्जनांचे गुण गुणहीन पुरुषांच्या ठिकाणीं निरुपयोगी ठरतात.

३१९ प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता ।
दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढा ॥६।११७।१७

(राम सीतेला म्हणतो) ज्याप्रमाणें नेत्ररोग असलेल्या मनुष्याला दिव्याचा प्रकाश मुळींच सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें तुझ्या वर्तनासंबंधानें संशय उत्पन्न झाल्यामुळें तुझें समोर उभें राहणें मला मुळींच सहन होत नाहीं.

३२० प्राप्स्यामि यानद्य गुणान्को मे श्वस्तान्प्रदास्यति ।
अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ २।३४।४०

(राम दशरथाला म्हणतो, ठरल्याप्रमाणें वनांत गेलों असतां) आज जे गुण मला प्राप्त होतील, ते मला उद्यां कोण देणार आहे? येथून गमन करणें यांतच माझे सर्व मनोरथ परिपूर्ण होत आहेत, यासाठीं आजच्या आज वनवासाला जाणें हेंच मला पसंत आहे.

३२१ प्रासादाग्रे विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ।
सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥२।२७।९

(सीता रामाला म्हणते) कोणतीही अवस्था प्राप्त झाली तरी स्त्रीनें पतिचरणांच्या छायेला असणेंच राजवाड्यांत राहण्यापेक्षां, विमानांत बसून फिरण्यापेक्षां अथवा (सिद्धि प्राप्त झाल्यामुळें) आकाशमार्गानें गमन करण्यापेक्षां अधिक श्रेयस्कर आहे.

३२२ प्रियं चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् ।
मा स्म मे भरतः कार्षीत्प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥२।१२।९२

(दशरथ म्हणतो) रामाचा वनवास जर भरताला प्रिय असेल, तर मी मृत झाल्यावर माझें उत्तरकार्य त्यानें करूं नये.

३२३ प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु ।
हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥२।७५।२२

(रामाला वनांत पाठविणाऱ्यास भरताचे शिव्याशाप) ज्याच्या अनुमतीनें श्रेष्ठ राम वनवासाला गेला, त्याला अत्यंत पापी जनांची सेवा करणें भाग पडो. त्यास सूर्याचे पुढें लघुशंका केल्याचें पाप लागो; तसेंच झोपी गेलेल्या गाईला लाथ मारल्याचें पाप त्याच्या आंगीं जडो.

३२४ प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या संतुष्टो यदि नः पिता ।
अमित्रभूतो निःसङ्गं बध्यतां वध्यतामपि ॥२।२१।१२

(लक्ष्मण रामाला व कौसल्येला म्हणतो) कैकेयीच्या प्रोत्साहनानें तिजवर संतुष्ट होऊन आमचा पिता जर आमच्याशीं शत्रुत्वानें वागूं लागेल, तर खरोखर त्याला बांधून टाकण्याला अथवा त्याचा वध करण्यालाही कांहीं चिंता नाहीं.

३२५ बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः ।
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥
२।७५।२५

(भरत म्हणतो) प्रजांपासून (कररूपानें) सहावा भाग घेऊनही त्यांचें रक्षण न केल्यानें जें पाप राजास लागतें, तें पाप ज्याच्या अनुमतीनें श्रेष्ठ राम वनाला गेला, त्याला लागो.

३२६ बलैः समग्रैर्युधि मां रावणं जित्य संयुगे ।
विजयी स्वपुरं यायात्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥५।३९।२९

(सीता मारुतीला म्हणते) समग्र सैन्यासह येऊन रणांगणावर रावणाला जिंकून, विजय मिळवून, राम मला राजधानीला घेऊन जाईल, तर ती गोष्ट त्याला शोभण्यासारखी होईल.

३२७ बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः ।
परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ ३।३९।२१

धर्मानुष्ठान करूनही इतरांच्या अपराधानें परिवारासह नाश पावलेले अनेक साधु पुरुष या लोकीं आहेत.

३२८ बालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते ।
स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥४।७।१०

(सुग्रीव रामाला म्हणतो) ओझ्यानें जर्जर झालेली नौका ज्याप्रमाणें पाण्यामध्यें बुडते, त्याप्रमाणें जो बालिश पुरुष नेहमीं खेद करीत बसतो, तो निरुपाय होऊन शोकामध्यें बुडून जातो.

३२९ बालिशो बत कामात्मा
रामो दशरथात्मजः ।
इति वक्ष्यति मां लोको
जानकीमविशोध्य हि ॥ ६।१२०।१४

(राम म्हणतो) मी सीतेची शुद्धि न करितां (तिचा स्वीकार केल्यास) राम हा अत्यंत विषयलंपट झाला आहे आणि मूर्ख आहे, असें लोक मला म्हणतील.

३३० बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन
विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ।
गात्रानुपृक्तेन शुकप्रभेण
नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन ॥ ४।२८।२४

(राम लक्ष्मणाजवळ वर्षाकालाचें वर्णन करितो) लहान लहान इंद्रगोपसंज्ञक कीटकांनीं मधून मधून चित्रविचित्र झालेल्या हिरव्यागार गवतानें युक्त झालेली भूमि, लाखेचे ठिपके असलेली पोपटी रंगाची शालजोडी आंगासरशी पांघरून बसलेल्या स्त्रीप्रमाणें दिसत आहे.

३३१ बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ।
चकर्षेव गुणैर्बद्धं जनं पुरनिवासिनम् ॥ २।४५।१२

(वनांत जाणाऱ्या रामाच्या मागोमाग प्रजाजन जाऊं लागले) अश्रूंनीं ज्यांचे नेत्र भरून गेलेले आहेत अशा त्या नगरवासी दीन जनांना लक्ष्मणासहवर्तमान राम आपल्या गुणांनीं बांधून टाकून जसा कांहीं ओढूनच नेऊं लागला.

३३२ ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम् ॥ १।५४।१४

(कामधेनु वसिष्ठांना म्हणते) हे ब्राह्मणा, क्षात्रबलापेक्षां दिव्य ब्रह्मबल अधिक श्रेष्ठ आहे.

३३३ ब्रुवन्परार्थं परवान्न दूतो वधमर्हति ॥ ५।५२।१९

दूत म्हटला म्हणजे परवश असून तो दुसऱ्याचा निरोप सांगणारा असतो, त्याअर्थीं त्याचा वध करणें योग्य नाहीं.

३३४ भगवन्प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ ७।१०।१६

(रावण ब्रह्मदेवाला म्हणतो) हे भगवन्, प्राण्यांना नेहमीं मरणापेक्षां दुसरें कशाचेंही भय नाहीं.

३३५ भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा ।
धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ॥ २।६२।८

(दशरथ कौसल्येला म्हणतो) हे देवि, पति गुणवा असो वा निर्गुण असो; धर्मानें चालणाऱ्या स्त्रियांचें खरोखर प्रत्यक्ष दैवत आहे.

३३६ भर्ता नाम परं नार्याः शोभनं भूषणादपि ॥ ५।१६।२

अलंकारापेक्षांही पति हें स्त्रियांचें परम सुंदर भूषण आहे

३३७ भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ॥२।३५।

पतीच्या इच्छेला अनुसरून वागणें हें, स्त्रियांना कोटि पुत्र प्राप्त होण्यापेक्षांही अधिक आहे.

३३८ भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ।
नाहं स्प्रष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं वानरोत्तम॥५।३७।६
यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य गता बलात् ।
अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती५।३७।६

(सीता मारुतीला म्हणते) हे वानरा, हे वानरश्रेष्ठ भर्त्याच्या ठिकाणीं अतिशयच भक्ति असल्यामुळें त्य रामावांचून दुसऱ्या कोणाच्याही शरीराला आपण होऊ स्पर्श करण्याची माझी इच्छा नाहीं. रावणाच्या शरीराच स्पर्श मला झाला आहे; परंतु तो माझ्या इच्छेविरुद्ध झाल आहे. मी अनाथ, स्वतः असमर्थ आणि पराधीन असल्यामु करणार काय ?

३३९ भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् ।
अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ।।२।२४।२६

(राम कौसल्येला म्हणतो) जी स्त्री देवादिकांस नमस्कार करीत नाहीं किंवा त्यांचें पूजन करीत नाहीं, केवळ भर्त्याची शुश्रूषा करिते, त्या स्त्रीला उत्कृष्ट स्वर्ग प्राप्त होतो.

३४० भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ।
स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ।। ४।६५।२३

(जांबवान् अंगदाला म्हणतो) स्वामी या नात्यानें असलेला तूं आम्हांला भार्येच्या स्थानीं आहेस. (भर्त्यानें भार्येचें रक्षण करणें जसें अत्यंत अवश्य आहे, तसें आम्हीं सर्व वानरांनीं जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत तुझें रक्षण करणें अवश्य आहे.) हे शत्रुतापना, स्वामी हीच सैन्याची भार्या होय. तोच सैन्याचा आधार आहे.

३४१ भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ।
त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः पिता मम ।। ३।१५।२९

(पर्णशालेमध्यें तयार केलेला आश्रम पाहून संतुष्ट झालेला राम लक्ष्मणाला म्हणतो) हे लक्ष्मणा, तूं माझ्या मनांतील अभिप्राय जाणणारा आहेस. तूं कृतज्ञ आहेस, धर्मज्ञ आहेस, असा तूं पुत्र असल्यामुळें माझा धर्मात्मा पिता (दशरथ) मरण पावलाच नाहीं असें मला वाटतें. (कारण तूंच माझें पित्याप्रमाणें परिपालन करीत आहेस.)

३४२ भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ।
विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ५।२।३७

सूर्योदय झाला असतां ज्याप्रमाणें अंधकार नाहींसा होतो त्याप्रमाणें अयोग्य दूताशीं गांठ पडली असतां, देश व काळ विरुद्ध झाल्याकारणानें जवळ जवळ सिद्धीस गेलेलीं कार्यें निष्फळ होत असतात.

३४३ मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा
वनेषु विक्रान्ततरा मृगेन्द्राः ।
रम्या धरेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः
प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ४।२८।४३

(वर्षाकालाचें वर्णन) वनामध्यें जिकडे तिकडे गजेन्द्र मत्त झाले आहेत, मोठमोठे वृषभ आनंदित झाले आहेत, सिंह आपला पराक्रम जास्त जास्तच गाजवूं लागले आहेत, पर्वत रमणीय दिसूं लागले आहेत, राजे लोक स्वस्थ बसले आहेत आणि देवराज इंद्र मेघांच्या योगानें क्रीडा करीत बसला आहे.

३४४ मदङ्गे जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं कपे ।
नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम् ७।४०।२

(राम मारुतीला म्हणतो) हे कपे, तूं केलेले उपकार माझ्या आंगीं जिरून जावोत. (तुझ्या उपकारांची फे तुझ्यावर तसा प्रसंग येऊन माझ्या हातून न होवो.) मनुष्य संकटकालीं उपकारांच्या फेडीला पात्र होत असतो. (तु उपकारांचें ओझें मजवर जशाचें तसें राहणार.)

३४५ मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ।
शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥५।११।४३

(सीतेचा शोध लावण्यासाठीं रावणाचें अंतःपुर पाहिल्यावर मारुति म्हणतो) बऱ्या वाईट स्थितीमध्यें कोणत्याही इंद्रियाची प्रवृत्ति होण्याचें कारण मन हेंच आहे. आणि तें माझें मन तर अगदीं स्वस्थ आहे.

३४६ मन्त्रमूलं च विजयं प्रवदन्ति मनस्विनः ॥ ६।६।५

जय मसलतीवर अवलंबून असतो, असें विचारी लोक म्हणत असतात.

३४७ मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण सारिका ।
यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दश ॥ २।५३।२२

(राम म्हणतो) हे लक्ष्मणा, (माझ्या मातेनें पालन करून बोलण्यास शिकविलेली) साळुंकी माझ्यापेक्षां माझ्या मातेवर अधिक प्रीति करणारी आहे असें मला वाटतें. कारण ' हे शुका, शत्रूच्या पायाला दंश कर ' असें तरी त्या साळुंकीचें वाक्य तिच्या कानावर पडत असतें. (परंतु शत्रूचा पराजय करण्यासंबंधाचे तसे नुसते माझे शब्द देखील तिच्या कानावर पडत नाहींत.)

३४८ ममैव नूनं मरणं न विद्यते
न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम ।
यदन्तकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति
प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ २।२०।५०

(कौसल्या म्हणते) शोक करीत बसलेल्या हरिणीला एकाएकीं उचलून नेणाऱ्या सिंहाप्रमाणें मृत्यु मला नेण्याचें मनांत आणीत नाहीं, यावरून मी खरोखर अमर आहें व यमाच्या घरीं मला जागा नाहीं हेंच खरें.

३४९ मयैकेन तु निर्युक्तः परिमुच्यस्व राघव ।
मां हि भूतबलिं दत्त्वा पलायस्व यथासुखम्॥३।६९।३९
अधिगन्तासि वैदेहीमचिरेणेति मे मतिः ॥ ३।६९।४०

(कबंध राक्षसाच्या तावडींत सांपडल्यावर लक्ष्मण रामाला म्हणाला) हे राघवा, (या राक्षसासाठीं) माझी एकट्याची भूतबलि म्हणून योजना करून तूं आपली सुटका करून घे. आणि येथून सुखानें पळून जा. म्हणजे लवकरच जानकीची तुला प्राप्ति होईल, असें मला वाटतें.

३५० मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥६।१११।२५

(रावणाचें और्ध्वदेहिक कर्म करण्याविषयीं अनुज्ञा देतांना राम बिभीषणाला सांगतो) वैराचा अंत मरणाबरोबर होत असल्यामुळें, तें आमचें वैराचें प्रयोजन आतां संपलें. (आपला कार्यभाग उरकला आहे.) तर जसा तो तुझा आप्त, तसाच माझाही असल्यामुळें, (तूं) त्याचा संस्कार कर.

३५१ महतेवाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे ।
दुरावरं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥ २।१०५।५

(भरत रामाला म्हणतो) ज्याप्रमाणें पर्जन्यकालीं जलवेगानें मोडलेला पूल दुरुस्त करणें अत्यंत कठीण आहे, त्याप्रमाणें हें भरतखंड नांवाचें प्रचंड राज्य तुझ्यावांचून इतरांस आवरतां येणें कठीण आहे.

३५२ महर्षयो धर्मतपोऽभिरामाः
कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः ।
अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु
कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ॥ ४।३३।५७

(कामासक्त झालेल्या सुग्रीवाबद्दल तारा लक्ष्मणाला म्हणते) धर्मार्थ तपश्चर्या करून त्यांत रममाण होणारे असे महर्षिही कामातुर होऊन स्त्रियांविषयीं मोहित झाले आहेत, मग जातीनेंच चंचल असलेला हा वानर, आणि त्यांतूनही राजा असतांना विषयसुखाविषयीं कसा बरें आसक्त होणार नाहीं ?

३५३ मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १।२।१५

(वाल्मीकि मुनींच्या मुखांतून निघालेले सहज उद्गार) हे निषादा, ज्याअर्थीं या क्रौंच पक्ष्यांच्या जोडप्यापैकीं काममोहित झालेल्या एकाचा (नराचा) तूं वध केला आहेस, त्याअर्थीं तूं फार दिवस जगणार नाहींस.

३५४ मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥२।३९।३०

पिता, भ्राता किंवा पुत्र यांनीं कितीही दिलें, तरी तें परिमितच असावयाचें; अपरिमित देणारा एक पतिच होय. अशा पतीची सेवा कोणती स्त्री करणार नाहीं ?

३५५ मुमूर्षूणां तु सर्वेषां यत्पथ्यं तन्न रोचते ॥ ३।५३।१७

जे मरणोन्मुख झालेले असतात, त्यांना पथ्य म्हणून आवडतच नाहीं.

रा. सु. ६

३५६ मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः ।
मूले हि सति सिध्यन्ति गुणाः सर्वे फलोदयाः ॥
४।६५।२५

कोणत्याही गोष्टीचें मूळ रक्षण करून ठेविलें पाहिजे, असा कार्यवेत्त्या पुरुषांचा न्याय आहे. कारण मूळ जर कायम असेल तर ज्यांच्यापासून परिणामीं चांगलें फळ मिळणार अशा सर्व गुणांमुळें कार्यें सिद्धीस जातात.

३५७ मृदुर्हि परिभूयते ॥ २।२१।११

जो मृदु असतो, त्याचा (सर्वत्र) पराजय व्हावयाचाच.

३५८ यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान् स्वर्गमृच्छति ॥६।९३।९

जो स्वामिकार्यासाठीं वध पावतो, तो पुरुष स्वर्गाला जातो.

३५९ यः खल्वपि वनं प्राप्य मृगव्यालनिषेवितम् ।
न पिबेन्मधु संप्राप्य स नरो बालिशो भवेत् ॥६।१३।२

पशु आणि सर्प यांनीं आश्रय केलेलें दुर्गम वन प्राप्त झाल्यावर मध हातीं आला असतां, जो त्याचें सेवन करीत नाहीं तो पुरुष मूर्ख होय.

३६० यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति ।
पूर्वं चापरकार्याणि स न वेद नयानयौ ॥ ६।१२।३२

पूर्वीं कर्तव्य असलेल्या कर्मांचा जो मागाहून विचार करितो आणि नंतरचीं कामें पूर्वीं करूं पाहतो, त्याला न्याय अन्याय कांहींच समजत नाहीं.

३६१ यतो मूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः ।
कथं तस्मिन्न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ २।१८।१६

(राम कैकेयीला म्हणतो) जो (पिता) आपल्या जन्मास मूळ कारण, ज्यापासून आपण जन्माला आलों, व म्हणून जो आपलें प्रत्यक्ष दैवत, त्या पित्याच्या मनाप्रमाणें कोणता बरें पुरुष वागणार नाहीं ?

३६२ यत्कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां प्रतिमार्जता ।
तत्कृतं रावणं हत्वा मयेदं मानकाङ्क्षिणा ॥६।११७।१३

(राम सीतेला म्हणतो) अपमान घालवून टाकणाऱ्या मनुष्याच्या हातून जें होण्यासारखें आहे, तें लौकिकाची चाड बाळगणाऱ्या मीं (रामानें) रावणाचा वध करून केलें आहे.

३६३ यत्कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्तिर्न यशो ध्रुवम् ।
शरीरस्य भवेत्खेदः कस्तत्कर्म समाचरेत् ॥ ३।५०।१९

(जटायु रावणाला म्हणतो) जें केल्यानें धर्म, कीर्ति, अढळ यश यांपैकीं कांहींएक प्राप्त होत नाहीं, उलट शरीराला क्लेश मात्र होतात त्या कर्माचें आचरण कोण बरें करील ?

३६४ यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ॥२।४८।१५

ज्या ठिकाणीं राम आहे त्याठिकाणीं भय नाहीं व पराजयही नाहीं.

३६५ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ।
समेत्य तु व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥२।१०५।२६
एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च ।
समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः॥२।१०५।२७

ज्याप्रमाणें महासागरामध्यें एक काष्ठ आणि दुसरें काष्ठ यांचा समागम होतो, नंतर कांहीं वेळानें त्यांचा वियोग होतो, त्याचप्रमाणें भार्या, पुत्र, भाऊबंद व संपत्ति यांचा समागम होत असून नंतर तीं एकमेकांपासून दूर होऊं लागतात. कारण, ह्यांचा वियोग हा ठरलेलाच आहे.

३६६ यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वोपसीदति ।
तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशं गताः ॥२।१०५।१८

घराचे खांब बळकट असले, तरी तें घर जीर्ण होऊन नाश पावतें, त्याप्रमाणें मनुष्यें जरा व मृत्यु यांच्या स्वाधीन होऊन नाश पावतात.

३६७ यथा तव तथान्येषां रक्ष्या दारा निशाचर ।
आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ५।२१।७

(सीता रावणाला म्हणते) हे राक्षसा, जशा तुझ्या स्त्रिया तुला संरक्षणीय आहेत तशाच दुसऱ्यांच्याही आहेत, म्हणून जें आपणाला दुःख तेंच दुसऱ्याला दुःख, असें समजून तूं स्वतःच्याच स्त्रीचे ठिकाणीं रममाण हो.

३६८ यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ।
तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥२।६७।३३

ज्याप्रमाणें शरीराचें हिताहित पाहण्याविषयीं दृष्टि नेहमीं तत्पर असते, त्याचप्रमाणें सत्य आणि धर्म ह्यांची प्रवृत्ति करणारा राजा राष्ट्राच्या हिताहिताविषयीं नेहमीं दक्ष असतो.

३६९ यथा पुष्करपत्रेषु पतितास्तोयबिन्दवः ।
न श्लेषमभिगच्छन्ति तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥६।१६।११

कमळाच्या पानांवर पडलेले पाण्याचे थेंब ज्याप्रमाणें त्या पानांना चिकटत नाहींत, त्याचप्रमाणें दुष्ट पुरुषांचे अंतःकरणांत मैत्री ठरत नाहीं.

३७० यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः ।
दूषयत्यात्मनो देहं तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ ६।१६।१५

ज्याप्रमाणें हत्ती प्रथमतः स्नान करितो, आणि नंतर लगेच सोंडेनें धूळ घेऊन आपलें सर्व शरीर मलिन करितो, त्याचप्रमाणें दुष्ट लोक पूर्वीं संपादन केलेला स्नेह स्वतःच नाहींसा करून टाकितात.

३७१ यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ।
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ २।१०५।१७

ज्याप्रमाणें पिकलेल्या फळांना पडण्यावांचून दुसरें भय नाहीं, त्याचप्रमाणें जन्मास आलेल्या मनुष्यांना मरणावांचून दुसरें भय नाहीं.

३७२ यथा हिं कुरुते राजा प्रजास्तमनुवर्तते ॥ ७।४३।१९

जसें राजा करूं लागतो, तसें लोकही त्याला अनुसरून वागूं लागतात.

३७३ यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् ।
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥२।६७।२९

जशा उदकहीन नद्या, जसें तृणरहित वन, जशा गुराख्यावांचून गाई, त्याप्रमाणें अराजक राष्ट्र होय.

३७४ यदन्तरं वायसवैनतेययोर्यदन्तरं मद्गुमयूरयोरपि ।
यदन्तरं हंसकगृध्रयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥
३।४७।४७

(सीता रावणाला म्हणते) कावळा आणि गरुड यांमध्यें जेवढें अंतर आहे, पाणकोंबडा आणि मोर यांमध्यें जेवढें अंतर आहे, गिधाड आणि हंस यांमध्यें जेवढें अंतर आहे, तेवढें अंतर तूं आणि दशरथि राम यांच्यामध्यें आहे.

३७५ यदन्तरं सिंहशृगालयोर्वने
यदन्तरं स्यन्दनिकासमुद्रयोः ।
सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदन्तरं
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ३।४७।४५

(सीता रावणाला म्हणते) सिंह आणि कोल्हा ह्यांच्यांत जें अंतर वनामध्यें दिसून येतें, किंवा समुद्र आणि ओढा यांच्यामध्यें जें अंतर दृष्टोत्पत्तीस येतें, अथवा अमृत आणि कांजी ह्यांच्यामध्यें जें अंतर अनुभवाला येतें, तें अंतर दाशरथि राम आणि तूं यांच्यामध्यें असल्याचें निदर्शनास येत आहे.

३७६ यदन्तरं काञ्चनसीसलोहयो-
र्यदन्तरं चन्दनवारिपङ्कयोः ।
यदन्तरं हस्तिबिडालयोर्वने
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ३।४७।४६

(सीता रावणाला म्हणते) जेवढें अंतर सुवर्ण आणि शिसें या धातूंमध्यें आहे, जेवढें अंतर चंदनोदक आणि चिखल यांत आहे, आणि जेवढें अंतर हत्ती व मांजर यांत आहे, तेवढें अंतर दाशरथि राम आणि तूं यांच्यामध्यें आहे.

३७७ यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः २।१०३।३०

(राम म्हणतो) जें अन्न पुरुष भक्षण करीत असेल तेंच अन्न त्यानें आपल्या देवतांना द्यावें.

३७८ यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभम् ।
तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ २।६३।६

(दशरथ कौसल्येला म्हणतो) हे कल्याणि, मनुष्य शुभ अथवा अशुभ जें कांहीं कर्म करितो, त्याचें फळ त्या कर्त्या पुरुषाला कर्माप्रमाणें प्राप्त होतेंच.

३७९ यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः ।
तदा कार्ये प्रमाद्यन्ति नराः कालवशं गताः ॥३।५६।१६

जेव्हां काळाच्या प्रेरणेप्रमाणें प्राण्यांचा नाश होण्याचा समय दिसत असतो, तेव्हां काळाच्या अधीन झालेल्या लोकांची बुद्धि कर्तव्यासंबंधानें विपरीत होत असते.

३८० यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ॥२।२७।७

(सीता म्हणते) हे राघवा, आपण जर आजच दुर्गम वनवासाला निघालां, तर तुमच्यापुढें मीही दर्भ व कांटे तुडवीत तुडवीत जाणार.

३८१ यदिन्द्रो वर्षते वर्षं न तच्चित्रं भविष्यति ।
आदित्योऽसौ सहस्रांशुः कुर्याद्वितिमिरं नभः॥४।३९।२
चन्द्रमा रजनीं कुर्यात्प्रभया सौम्य निर्मलाम् ।
त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रीतिं कुर्यात्परंतप ॥४।३९।३

(राम सुग्रीवाला म्हणतो) इंद्रानें जर पर्जन्यवृष्टि केली किंवा हजारों किरणांनीं युक्त असलेल्या सूर्यानें आकाश अंधकाररहित केलें, चंद्रानें आपल्या प्रभेच्या योगानें रात्र निर्मल करून टाकिली किंवा हे विनयसंपन्न शत्रुतापना, तुझ्यासारख्यानें मित्रांवर प्रेम केलें, तर तें कांहीं आश्चर्य म्हणतां येणार नाहीं.

३८२ यदि ह्यकाले मरणं यदृच्छया
लभेत कश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः ।
गताहमद्यैव परेतसंसदं
विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ २।२०।५३

(कौसल्या रामाला म्हणते) अत्यंत दुःखानें पीडलेला कोणी मनुष्य आपल्या इच्छेनें अकालीं जर मरण पावता, तर वत्सरहित धेनूप्रमाणें मीही तुझ्या वियोगानें आजच यमसदनाला गेल्यें असत्यें.

३८३ यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ।
नाहं तत्प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ २।९७।४

(राम लक्ष्मणाला म्हणतो) बांधवांच्या व मित्रांच्या नाशानें प्राप्त होणारें द्रव्य विषमिश्रित भक्ष्य पदार्थांप्रमाणें मी स्वीकारणार नाहीं.

३८४ यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं वापि मानद ।
भवेन्मम सुखं किंचिद्भस्म तत्कुरुतां शिखी ॥२।९७।८

(राम म्हणतो) हे मान देणाऱ्या (लक्ष्मणा,) तुझा, भरताचा किंवा शत्रुघ्नाचा वियोग होऊन जें कांहीं सुख मला होणार असेल त्याचें अग्नि भस्म करून टाको.

३८५ यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥
२।१०९।९

राजे ज्या वर्तनाचे असतात, त्याच वर्तनाच्या प्रजा असतात.

३८६ यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यन्ति न हि मानवाः ॥२।६४।६२

(दशरथ कौसल्येला म्हणतो) यमसदनाला निघालेल्या मानवांना कांहीं दिसेनासें होतें.

३८७ यमिच्छेत्पुनरायातं नैनं दूरमनुव्रजेत् ॥ २।४०।५०

(देशांतरीं जाणाऱ्यानें लवकर) पुनः परत यावें, अशी इच्छा असल्यास त्याला फार दूरपर्यंत पोहोंचविण्यास जाऊं नये.

३८८ यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबान्धवम् ।
देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्गोषु तं ब्राह्मणेषु च ॥७।५९प्र.२।४७

ज्याला पुत्र, पशु, बांधव या सर्वांसह नरकांत पाडण्याची आपली इच्छा असेल, त्याला देवांवर, ब्राह्मणांवर किंवा गाईंवर अधिकारी नेमावें.

३८९ यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् ।
मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥ ४।३४।८

जो राजा अधर्मानें वागणारा असून, उपकार करणाऱ्या मित्रांपाशीं खोटी प्रतिज्ञा करितो, त्याहून अधिक दुष्ट असा कोण बरें आहे ?

३९० यस्तु हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं संप्रधारयेत् ।
अनुक्तवादी दूतः सन् स दूतो वधमर्हति ॥ ६।२०।१८

जो दूत आपल्या धन्याचें मत सोडून आपलेंच मत प्रतिपादन करितो, तो दूत धन्यानें न सांगितलेलें बोलत असल्यामुळें वधास पात्र आहे.

३९१ यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।
इति जानन्परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ २।३०।१८

(सीता रामाला म्हणते) आपल्याबरोबर जी स्थिति मला प्राप्त होईल तो माझा स्वर्ग आहे, आणि आपला वियोग होऊन कसलीही स्थिति जरी होणार असली, तरी तो मला नरक आहे; हें माझें आपल्या ठिकाणीं असलेलें पराकाष्ठेचें प्रेम जाणून हे राम, आपण मला बरोबर घेऊन वनांत चला.

३९२ यस्मात्पश्यन्ति दूरस्थान्सर्वानर्थान्नराधिपाः ।
चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानो दीर्घचक्षुषः ॥ ३।३३।१०

राजे दूरदूरच्या सर्व गोष्टी हेरांकडून जाणून घेतात म्हणून त्यांना ‘ दीर्घदृष्टि ’ असें म्हणतात.

३९३ यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते ।
कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययम् ॥ २।२४।३

(कौसल्या म्हणते) ज्याचे नोकर आणि दास मिष्टान्न भोजन करीत आहेत, तो हा राम वनामध्यें मुळें आणि फळें खाऊन कसा राहणार ?

३९४ यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् ।
किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ २।७४।२८

जिला हजारों पुत्र आहेत, ती कामधेनु देखील (आपल्या पुत्रांना दुःखी पाहून) शोक करिते, (मग जिला एकच पुत्र आहे) अशी कौसल्या रामावांचून (रामाला वनांत होणारे क्लेश मनांत आणून) कसें बरें जीवन धारण करील ?

३९५ यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् ॥ ६।८३।३८

ज्याच्यापाशीं द्रव्य असेल त्याचेच धर्म व काम हे पुरुषार्थ सिद्धीस जातात. आणि सर्व कांहीं त्याला अनुकूल होतें.

३९६ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥
६।८३।३५

ज्याच्याजवळ पैसा आहे, त्याला मित्र आणि बांधव यांची प्राप्ति होते. ज्याच्याजवळ संपत्ति आहे, तोच जगांत मनुष्य, आणि तोच जगांत पंडित.

३९७ यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् ।
यस्यार्थाः स महाबाहुर्यस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥
६।८३।३६

ज्याच्याजवळ पैसा आहे तोच पराक्रमी, ज्याच्याजवळ धन आहे तोच बुद्धिमान्, ज्याच्याजवळ द्रव्य आहे तोच महाबाहु आणि तोच अधिक गुणवान्.

३९८ यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ।
यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ५।५५।६

सर्प जशी जीर्ण त्वचा (कात) टाकतो, त्याप्रमाणें उत्पन्न झालेल्या क्रोधाला जो क्षमेनें घालवितो, त्यालाच खरोखर पुरुष म्हणतात.

३९९ यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते ।
स स्वपक्षे क्षयं याते पश्चात्तैरेव हन्यते ॥ ६।८७।१६

(इंद्रजित् बिभीषणाला म्हणतो) जो स्वकीय पक्ष सोडून शत्रुपक्षाचा स्वीकार करितो, तो, स्वपक्षाचा नाश झाला असतां, शत्रुपक्षाकडून मारला जातो.

४०० या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा ।
दैवसंपादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ६।११७।५

(रावणवधानंतर राम सीतेला म्हणतो) चंचल चित्ताच्या राक्षसानें (रावणानें) तुला एकटी असतांना नेलें, हा अनर्थ दैवामुळें घडला व तो मी मानवी प्रयत्नानें नाहींसा केला.

४०१ यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ ७।१५।२३

ज्या प्रकारचें कर्म मनुष्य करितो, त्याचप्रकारचें फळ त्याला मिळतें.

४०२ ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
यथाप्राप्तं न ब्रुवते ते सर्वेऽनृतवादिनः ।। ७।५९प्र.३।३४

जे सभासद एखादी गोष्ट जाणूनही स्वस्थ बसून राहतात, बोलणें प्राप्त झालें असतांही बोलत नाहींत, ते खोटें बोलणारे होत.

४०३ ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम् ।
तेजश्च क्षयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ।।४।७।१२

(सुग्रीव रामाला म्हणतो) जे एकसारखा शोक करीत राहतात त्यांना सुख होत नाहीं. त्यांच्या तेजाचा क्षय होतो. म्हणून तूं शोक करूं नकोस.

४०४ यो विषादं प्रसहते विक्रमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति।।४।६४।१०

(अंगद वानरांना म्हणतो) पराक्रम करून दाखविण्याचा प्रसंग आला असतां जो पुरुष खिन्न होऊन बसतो, त्या तेजोहीन पुरुषाचें कार्य कधींही सिद्धीस जात नाहीं.

४०५ यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते ।
स कृत्वा महतोऽप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते।।४।२९।१४

जो योग्य काळ निघून गेला असतां, मित्रकार्याकरितां प्रयत्न करितो, त्यानें मोठमोठीं कार्यें केलीं, तरी मित्रकार्य सिद्धीस नेल्याचें फळ त्याला प्राप्त होत नाहीं.

४०६ यो हि दत्त्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः ।
रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥२।३७।३

(राज्य सोडून वनांत जाणाऱ्या मजबरोबर आपण पाठवीत असलेल्या अनुयायी लोकांचा मला काय उपयोग आहे, असें दशरथाला सांगतांना रामानें दिलेला दृष्टान्त) श्रेष्ठ हत्तीचें दान करून जो त्याला बांधावयाच्या दोरीवर मन ठेवील, (तर तें आश्चर्य होय.) त्याला उत्तम हत्तीचा त्याग केल्यानंतर त्या दोरीशीं काय कर्तव्य असतें ?

४०७ यो हि भृत्यो नियुक्तः सन् भर्त्रा कर्माणि दुष्करे ।
कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ६।१।७

धन्यानें दुर्घट कार्याकडे योजना केली असतां तें कार्य जो सेवक निष्ठेनें पार पाडतो, तो उत्तम पुरुष होय.

४०८ यो हि विक्लवया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे दिशेत् ।
स हतो मन्दबुद्धिः स्याद्यथा कापुरुषस्तथा ॥७।६८।१९

जो अविचारानें शत्रूला अवसर देतो, त्या मंदबुद्धि पुरुषाचा दुर्बल पुरुषाप्रमाणें वध होतो.

४०९ रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ।
रत्नानि च रथाश्चैव वित्रासं जनयन्ति मे ॥३।३९।१८

(मारीच म्हणतो) हे रावणा, रामाची जरब बसून गेल्यामुळें रकारानें ज्या नांवांचा आरंभ होतो, तीं नांवें म्हणजे उदाहरणार्थ, रत्नें, रथ इत्यादि हीं माझे ठिकाणीं भय उत्पन्न करितात.

४१० रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥२।१००।४८

राजानें आपल्या देशांत राहणाऱ्या सर्व लोकांचें धर्मानें परिपालन केलें पाहिजे.

४११ राघवस्य प्रियां भार्यामधिगन्तुं त्वमिच्छसि ।
अवसृज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि॥३।४७।४१

(सीता रावणाला म्हणते) रामाची प्रिय भार्या प्राप्त होण्याची तूं इच्छा करीत आहेस; म्हणजे गळ्यामध्यें शिळा बांधून समुद्र तरून जाण्याचेंच तूं मनामध्यें आणिलें आहेस

४१२ राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः ।
असद्वृत्ते हि नृपतावकाले म्रियते जनः ॥ ७।७३।१६

राजानें योग्य रीतीनें प्रजेचें पालन केलें नाहीं, तर त्या राजाच्या दोषामुळें प्रजेवर संकटें कोसळतात. राजा दुर्वर्तन करणारा निघाल्यास लोक अकालीं मरतात.

४१३ राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः ॥
७।५९प्र.३।३८

सर्व प्रजा राजमूलक असतात. राजा म्हणजे सनातन धर्म होय.

४१४ राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता ।
राजा कालो युगं चैव राजा सर्वमिदं जगत् ॥
७।५९ प्र. २।६

राजा हा कर्ता, रक्षक, तसाच सर्व जगाचा पिता आहे. राजा काळ आणि युग असून हें सर्व जगत् राजाच आहे.

४१५ राजा धर्मश्च कामश्च द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ।
धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते ॥ ३।५०।१०

(जटायु रावणाला म्हणतो) धर्म, काम आणि उत्तम वस्तूंचें भांडार हें सर्व राजाच आहे. कारण, धर्म, पुण्य अथवा पातक या सर्वांचें मूळ राजाच आहे.

४१६ राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥
२।६७।३४

राजा (प्रजांची) माता त्याप्रमाणें पिताही आहे. राजा प्रजांचें हित करणारा आहे.

४१७ राजैव कर्ता भूतानां राजा चैव विनायकः ।
राजा सुप्तेषु जागर्ति राजा पालयति प्रजाः ॥
७।५९प्र. २।४

राजाच सर्व लोकांचा कर्ता असून, त्यांचा मुख्य नायकही तोच आहे. सर्व लोक निजले असतां राजा जागतो, आणि त्यांचें पालन करितो.

४१८ राज्यं भ्रष्टं वने वासः सीता नष्टा मृतो द्विजः ।
ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्दहेदपि हि पावकम् ॥ ३।६७।२४
संपूर्णमपि चेदद्य प्रतरेयं महोदधिम् ।
सोऽपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत्सरितांपतिः३।६७।२५

(जटायु पक्षी मूर्च्छित झालेला पाहून राम म्हणतो) राज्य नाहींसें झालें, वनामध्यें वास्तव्य करण्याचा प्रसंग आला, सीतेचा ठिकाण नाहीं, आणि (कैवारी जटायु) पक्षीही मरून गेला; अशा प्रकारची ही माझी आपत्ति अग्नीलाही जाळून टाकील. (हा दुःखसंताप शमन होण्यासाठीं) संपूर्ण महासागरामध्यें जर मी आज उडी घातली, तर तो नद्यांचा अधिपति असलेला सागरही माझ्या आगीमुळें खरोखर शुष्क होऊन जाईल.

४१९ रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।
अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥२।४०।९

(सुमित्रा लक्ष्मणाला म्हणते) बाबा, तूं रामाचे ठिकाणीं दशरथ राजाची भावना कर, जनकात्मजा सीता मी आहें, असें समज. आणि अरण्य म्हणजे अयोध्या, असें समजून वनाला सुखानें जा.

४२० रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥५।३५।११

(मारुति लंकेमध्यें सीतेच्यापुढें रामाचे गुण वर्णन करितो) हे भामिनि, राम हा चातुर्वर्ण्याचा रक्षणकर्ता असून लोकांना धर्ममर्यादा घालून देणारा व त्याप्रमाणें लोकांना वागविणाराही आहे.

४२१ लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् ।
अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥२।११२।१८

(राम भरताला म्हणतो) फारतर काय, कांति चंद्राला सोडून जाईल, हिमालयपर्वतावरीलही बर्फ नाहींसें होईल व समुद्रही मर्यादेचें उल्लंघन करील, परंतु मी आपल्या पित्याच्या प्रतिज्ञेचा त्याग करणार नाहीं. (पित्याच्या आज्ञेचें उल्लंघन करणार नाहीं.)

४२२ लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः ।
अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥५।२५।१२

(सीता अशोकवनांत असतांना म्हणते) स्त्रीला काय किंवा पुरुषाला काय, अकालीं मृत्यु येणें दुर्लभ होय, ही विद्वानांच्या तोंडची म्हण सत्य आहे.

४२३ वक्तव्यतां च राजानो वने राज्ये व्रजन्ति च ॥ ७।४३।६

(राम म्हणतो) राजे वनामध्यें असोत अथवा राज्यावर असोत; लोक त्यांना कांहींना कांहीं तरी नांवें ठेवीतच असतात.

४२४ वयस्यस्योपकर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यता ॥ ४।१८।२९

धर्माकडे दृष्टि देऊन वागणाऱ्यानें मित्रावर उपकार केलाच पाहिजे.

४२५ वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम् ।
त्वद्विधं न तु संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥
५।२१।२३

(सीता रावणाला म्हणते) इंद्राच्या हातून सुटलेलें वज्र अथवा प्रत्यक्ष मृत्युही पुष्कळ दिवसपर्यंत कदाचित् तुझी उपेक्षा करील. परंतु क्रुद्ध झालेला लोकनाथ राम तुझ्यासारख्याचा प्राणघात केल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

४२६ वसेत्सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण च ।
न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ ६।१६।२

(रावण बिभीषणाला म्हणतो) शत्रूशीं सहवास करावा. क्रुद्ध झालेल्या सर्पाबरोबरही रहावें; परंतु मित्र म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या आणि शत्रूची शुश्रूषा करणाऱ्या पुरुषाबरोबर कधीं वास्तव्य करूं नये.

४२७ वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति
ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः
प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गमाः ॥४।२८।२७

(माल्यवान् पर्वतावर राहत असतां राम लक्ष्मणाजवळ वर्षाकालाचें वर्णन करितो) सांप्रतकाळीं नद्या वाहूं लागल्या आहेत, मेघांनीं वर्षाव सुरू केला आहे, मदोन्मत्त हत्ती गर्जना करीत आहेत, वनप्रदेशामध्यें शोभा येत चालली आहे, प्रिय स्त्रियांचा वियोग झालेले पति स्त्रियांचें ध्यान करीत आहेत, मोर नृत्य करूं लागले आहेत आणि (सुग्रीवाला राज्य प्राप्त झाल्यामुळें) वानरांनाही धीर येऊं लागला आहे. (या श्लोकांतील पहिल्या दोन चरणांमध्यें क्रियापदें आलीं असून शेवटच्या दोन चरणांमध्यें त्या क्रियापदांचे कर्ते क्रमानें दिले आहेत.)

४२८ वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ।
नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥
५।५५।५

अतिशय क्रुद्ध झालेला मनुष्य बोलावें काय आणि बोलूं नये काय, हें जाणत नाहीं. क्रुद्ध मनुष्याला अकार्य असें कांहीं नाहीं आणि अवाच्य असेंही कांहीं नाहीं.

४२९ वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निबध्यते ।
जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते॥५।२२।४

(रावण सीतेला म्हणतो) हा मनुष्यांचा काम दुष्ट आहे. (रागावण्यास योग्य अशा) मनुष्याचे ठिकाणीं हा जडला, तर त्याविषयीं सुद्धां खरोखर मनांत स्नेह व दया हीं उत्पन्न होतात.

४३० वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ।
त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥ ६।५।६

(सीताविरहामुळें शोकाकुल झालेला राम वाऱ्याला म्हणतो) हे वायो, ज्या ठिकाणीं माझी कांता आहे, तेथें जा, आणि तिला स्पर्श करून ये, नंतर मला स्पर्श कर. कारण, चंद्र दृष्टीस पडला असतां ज्याप्रमाणें उष्णतेमुळें झालेला ताप नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें कांतिच्या शरीराला स्पर्श करून तूं मला स्पर्श केलास, म्हणजे माझा विरहजन्य संताप कांहीं कमी होईल.

४३१ विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते ।
वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥
२।२३।१७

जो भित्रा असतो आणि ज्याच्या अंगीं पराक्रम नसतो, तो, दैवाच्या मागें लागतो. परंतु प्रतिष्ठित वीर पुरुष दैवाची कास धरून बसत नाहींत.

४३२ विगर्हितं च नीचं च कथमार्योऽभिधास्यति ।
त्राहीति वचनं सीते यस्त्रायेत्त्रिदशानपि ॥ ३।५९।११

(लक्ष्मण म्हणतो) हे सीते, जो देवांचेंही रक्षण करूं शकेल तो आर्य राम 'लक्ष्मणा माझें संरक्षण कर' हे क्षत्रियाला अयोग्य आणि निंद्य असे शब्द कसे उच्चारील ?

४३३ विदितश्चास्तु भद्रं ते योऽयं रणपरिश्रमः ।
सुतीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः॥६।११७।१५
रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वतः ।
प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च परिमार्जता ॥
६।११७।१६

(राम सीतेला म्हणतो) तुझें कल्याण असो. मित्रांच्या सामर्थ्यामुळें ज्याच्यांतून मी चांगल्या रीतीनें पार पडलों, तो हा संग्रामासंबंधी खटाटोप तुझ्या करितां केलेला नाहीं. हें तुला माहीत असूं दे. आपलें वर्तन कायम राखण्याकरितां, अपवाद सर्वस्वी टाळण्याकरितां आणि आपल्या प्रख्यात वंशाला आलेला कमीपणा नाहींसा करण्याकरितां हा सर्व खटाटोप मीं केला आहे.

४३४ विद्यते गोषु संपन्नं विद्यते ज्ञातितो भयम् ।
विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ब्राह्मणे तपः ॥ ६।१६।९

(रावण बिभीषणाला सांगतो) गाईच्या ठिकाणीं (दूध, तूप यांची) विपुलता, बांधवांपासून भय, स्त्रियांच्या ठिकाणीं चंचलता आणि ब्राह्मणाचे ठिकाणीं तप हीं (स्वाभाविक) असतात.

४३५ विनाशयन्ति भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः ।
विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः॥६।६३।१७

विचारी शत्रूंशीं मिळून गेलेले कांहीं मंत्री धन्याचा नाश करण्याच्या उद्देशानें त्याच्याकडून विपरीत कृत्यें करवितात.

४३६ विनाशे बहवो दोषा जीवन्प्राप्नोति भद्रकम् ।
तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः॥
५।१३।४५

(लंकेंत सीतेचा शोध लागेना त्यावेळीं मारुति म्हणतो) प्राणत्याग करण्यांत पुष्कळच दोष असून पुरुष जिवंत राहिला असतां त्याचें कधींतरी कल्याण होतेंच. म्हणून मी प्राण धारण करून राहीन. कारण पुरुष जिवंत राहिल्यास त्याला इष्ट असलेली गोष्ट कधींतरी निःसंशय प्राप्त होत असते.

४३७ विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते ।
प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चयेन कृतिर्ध्रुवा॥७।५९।प्र.२।२६

ज्याला विनयाचें शिक्षण मिळालें आहे, त्यालाही मूळ स्वभाव टाकितां येत नाहीं. ह्यास्तव (दुष्ट) स्वभाव जरी एखाद्यानें बाहेर दाखविला नाहीं, तरी (दुष्ट) कृत्य त्याच्या हातून होणार हें ठरलेलेंच आहे.

४३८ विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।
विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥
४।२८।५२

सांप्रत पक्षी आपापल्या घरट्यांत जाऊं लागले आहेत, सूर्यविकासी कमळें मिटलीं आहेत, आणि मालती प्रफुल्लित झाली आहे, यावरून सूर्य अस्तास गेला आहे असें समजतें.

४३९ विव्यथे भरतो तीव्रव्रणे तुद्येव सूचिना ॥ २।७५।१७

(कौसल्येनें निर्भर्त्सना केली असतां) तीव्र व्रणाचे ठिकाणीं सुइनें टोचिलें असतां जसें दुःख होतें, तसें दुःख भरताला झालें.

४४० विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि ।
किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥३।२१।१२

(नाक कान कापले गेल्यानंतर शूर्पणखा खर नांवाच्या भावाला म्हणते) खेदरूप नक्र ज्यांत आहेत, आणि ज्यावर त्रासरूप लाटा उसळत आहेत अशा अगाध शोकसागरांत मग्न झालेल्या माझा उद्धार तूं कां बरें करीत नाहींस ?

४४१ व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तगे ।
विमृशंश्च स्वया बुद्धया धृतिमान्नावसीदति ॥ ४।७।९

संकटकालीं, धनाचा नाश झाला असतां, अथवा जीविताचा नाश करणारें असें भय प्राप्त झालें असतांही स्वतःच्या बुद्धीनें विचार करणारा धैर्यवान् पुरुष (मनामध्यें) खचत नाहीं.

४४२ व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ।
भर्तारं नानुवर्तेत सा च पापगतिर्भवेत् ॥२।२४।२५

आचरणानें सर्वोत्कृष्ट आणि नेहमीं व्रतें व उपवास करणारी अशी जरी स्त्री असली, तरी भर्त्याच्या अनुरोधानें जर ती वागत नसेल तर तिला नरकप्राप्ति होते.

४४३ शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ।
सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते॥२।६२।१६

शत्रूच्या हातचा प्रहार सहन करणें शक्य आहे. परंतु प्राप्त झालेला अतिसूक्ष्महीं शोक सहन करणें शक्य नाहीं.

४४४ शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ।
अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा ॥५।२१।१५

(सीता रावणाला म्हणते) ऐश्वर्याच्या योगानें अथवा धनाच्या योगानें माझें मन कोणालाही वळवितां येणें शक्य नाहीं. कारण, सूर्यापासून जशी त्याची प्रभा भिन्न नाहीं, तशीच मी रामापासून भिन्न नाहीं.

४४५ शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ।
विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ५।३६।८

(सीता मारुतीला म्हणते) मकरांचें वसतिस्थान, व शंभर योजनें विस्तीर्ण अशा समुद्राचें उल्लंघन करून तूं त्याला गाईच्या पावलाप्रमाणें करून टाकिलें आहेस. त्याअर्थीं तुझा पराक्रम अत्यंत वर्णनीय आहे.

४४६ शरार्चिषमनाधृष्यं चापखड्गेन्धनं रणे ।
रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ ३।३७।१५

(मारीच रावणाला म्हणतो) बाण ज्याच्या ज्वाला आहेत, धनुष्य व खड्ग हीं ज्याचीं इंधनें आहेत, व ज्याच्यासमोर जाणेंही दुर्घट आहे अशा रामरूपी प्रदीप्त अग्नींत रणामध्यें अविचारानें प्रवेश करणें तुला योग्य नाहीं.

४४७ शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो
महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।
राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्र-
स्तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥ ५।५।७

(लंकेंत गेलेल्या मारुतीनें आकाशाच्या मध्यभागीं आलेला चंद्र अवलोकन केला) शिलातलावर प्राप्त झालेला सिंह, मोठ्या रणांगणावर येऊन ठपलेला गजश्रेष्ठ आणि राज्यप्राप्ति झालेला नरपति हे जसे शोभतात, त्याप्रमाणें ह्या वेळीं प्रकाशमान झालेला चंद्र शोभत होता.

४४८ शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ।
सत्येन प्रतिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥४।३०।७२

शुभ किंवा अशुभ वाक्य एकदां उच्चारिलें असतां तें जो खरें करून दाखवितो तोच वीर पुरुषश्रेष्ठ होय.

४४९ शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमश्नुते ।
बिभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं प्राप्तः पापमीदृशम् ६।११३।२६

(मंदोदरी वध पावलेल्या रावणाला उद्देशून म्हणते) पुण्यकर्म करणाऱ्याला कल्याणप्राप्ति होते, तर पापकर्म करणाऱ्याला पापफळ भोगावें लागतें. बिभीषणाला सुखाची प्राप्ति झाली, आणि (त्याच्या उलट) तुला अशी वाईट स्थिति प्राप्त झाली आहे.

४५० शुष्ककाष्ठैर्भवेत्कार्यं लोष्टैरपि च पांसुभिः ।
न तु स्थानात्परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः ३।३३।१८

शुष्क काष्ठांनीं, मातीच्या ढेकळांनीं, तसेंच रजःकणांनींही कार्य होतें, परंतु राजा एकदां स्थानभ्रष्ट झाला म्हणजे त्याजपासून कोणतेंही कार्य होत नाहीं.

४५१ शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ।
कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥३।६९।५०

शूर असोत, बलवान् असोत, अथवा रणभूमीवर अस्त्रविद्यानैपुण्य दाखविणारे असोत, काळानें व्याप्त झाले असतां ते वाळूच्या सेतूप्रमाणें नाश पावतात.

४५२ शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ।
अपोह्य रामं कस्माच्चिद्दारचौर्यं त्वया कृतम् ॥५।२२।२२

(सीता रावणाला म्हणते) सैन्यांच्या योगानें प्रबळ झालेला तूं कुबेराचा भ्राता मोठा शूर पडलास; म्हणूनच कांहींतरी करून (मारीच राक्षसाच्या मायेनें) रामाला दूर घालवून स्त्रीला चोरून नेण्याचें शौर्य तुझ्या हातून घडलें !

४५३ शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति ।
मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्धते ॥ ६।५।४

(राम लक्ष्मणाला म्हणतो) काळ जसजसा जातो, तसतसा शोक खरोखर कमी होत असतो. परंतु सीता दृष्टीस पडत नसल्यामुळें माझा शोक तर दिवसोंदिवस वाढत आहे.

४५४ शोकः सर्वार्थनाशनः ॥ ६।२।१६

शोक हा सर्व गोष्टींचा नाश करणारा आहे.

४५५ शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः ॥ ४।७।१३

शोकानें व्याप्त झालेल्या मनुष्याच्या जीविताविषयीं देखील संशय उत्पन्न होत असतो.

४५६ शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ।
शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥२।६२।१५

शोक धैर्याचा नाश करितो, शोक (शिकलेल्या) शास्त्रविद्येचा नाश करितो, शोक सर्वांचा नाश करितो. म्हणून शोकासारखा दुसरा शत्रु नाहीं.

४५७ शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः ।
यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ ६।८७।१३

(इंद्रजित् बिभीषणाला म्हणतो) हे दुर्बुद्धे, ज्याअर्थी स्वजनांचा त्याग करून तूं परक्यांचा दास झाला आहेस, त्याअर्थी तुझी स्थिति शोचनीय झाली असून तूं सज्जनांच्या निंदेस पात्र झाला आहेस.

४५८ श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः ।
संनिकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ॥ २।८।३०

(भरताचें रक्षण होण्यासाठीं राम वनवासाला अवश्य गेला पाहिजे हें समजावून देण्यासाठीं मंथरा कैकेयीला सांगते) वनामध्यें उपजीविका करणाऱ्यांना एक वृक्ष तोडावयाचा होता, परंतु त्याच्या भोंवतालीं असलेल्या कांटेरी झुडपांनीं त्या पराकाष्ठेच्या तोडण्याच्या भीतीपासून त्या वृक्षाला मुक्त केलें असें ऐकण्यांत आहे.

४५९ षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं
प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम् ।
आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादै-
र्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ४।२८।३६

(राम लक्ष्मणाजवळ वर्षाकालाचें वर्णन करितो) वनामध्यें आज गायन सुरू झाल्यासारखें वाटत आहे. कारण भृंग गुंजारव करीत असल्यामुळें तंतुवाद्यांच्या मधुरध्वनीचा भास होत आहे. बेडूक शब्द करीत असल्यामुळें कोणी गवईच आपल्या कंठांतून तालसूर काढीत असल्यासारखें भासत आहे. आणि मेघांची गर्जना चालू असल्यामुळें मृदंगवादनच सुरू असल्याचा भास होत आहे.

४६० संश्रुत्य च न शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ।
मुनीनामन्यथाकर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥३।१०।१७

(राम सीतेला म्हणतो) एकदां जी मुनींच्याजवळ प्रतिज्ञा केली, त्या प्रतिज्ञेचें उल्लंघन जिवंत जीव आहे तोंपर्यंत माझ्यानें होणें शक्य नाहीं. कारण सत्य हें मला नेहमींच प्रिय आहे.

४६१ सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ।
लुब्धं न बहु मन्यन्ते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ३।३३।३

जो राजा लोभी, ग्राम्य विषयाचे ठिकाणीं आसक्त होणारा आणि मनास येईल तसें वर्तन करणारा असतो, त्याचा स्मशानांतील अग्नीप्रमाणें लोक तिरस्कार करितात.

४६२ संजीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं
विषेण शस्त्रेण शितेन वापि ।
विषस्य दाता न तु मेऽस्ति कश्चि-
च्छस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य ॥ ५।२८।१६

(रावणाच्या कारागृहांत त्रस्त झालेली सीता म्हणते) विषानें किंवा तीक्ष्ण शस्त्रानें मी आतां जीविताचा त्याग सत्वर करणार आहें, परंतु या राक्षसाच्या गृहांत विष किंवा शस्त्र मला आणून देईल, असा कोणी नाहीं.

४६३ स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ।
बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ २।१।१९

उत्कृष्ट गुणांनीं संपन्न असलेला तो राजकुमार राम आंगच्या गुणांमुळें प्रजाजनांना शरीराबाहेर संचार करणारा प्राणच कीं काय असा प्रिय झाला.

४६४ सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥
६।४६।३२

सत्यधर्माचे ठिकाणीं आसक्त झालेल्या लोकांना मृत्यूचें भय नसतें.

४६५ सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ।
सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनावाप्यते परम् ॥ २।१४।७

सत्य हें एकपदरूप (ॐकाररूप) ब्रह्म आहे; सत्याचे ठिकाणीं धर्म राहतो; अक्षय वेदही सत्याच्याच आश्रयानें आहेत. सत्यानें परब्रह्माची प्राप्ति होते.

४६६ सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ॥
२।१०९।१३

या लोकीं सत्य म्हणजेच परमेश्वर होय, सज्जनांनीं आश्रय केलेला धर्म सत्याचे ठिकाणीं आहे.

४६७ सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके
नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ॥ ५।२८।३

(रावणाच्या कारागृहांत असतांना सीता म्हणते) या लोकामध्यें वेळ आल्यावांचून कोणालाही मरण येत नाहीं असें सत्पुरुष बोलतात, तें सत्य आहे.

४६८ सत्यश्चात्र प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मा ।
पितॄन्समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥ २।३५।२८

(सुमंत्र सारथि कैकेयीला म्हणतो) पुरुष पित्याप्रमाणें होतात आणि स्त्रिया मातेप्रमाणें निपजतात, या लौकिक म्हणीची सत्यता ह्या तुझ्या आचरणांत तर मला अगदीं खरोखर पटत आहे.

४६९ सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् ।
प्रधर्षणमवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ २।११८।३५

कन्येचा पिता हा पृथ्वीवर इंद्रासारखा असला, तरी आपल्या बरोबरीच्या किंवा आपल्याहून कमी योग्यतेच्याही वरपक्षाकडून त्याचा अपमान होतो.

४७० सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ६।११५।४२

सज्जनांचें भूषण म्हणजे त्यांचें चारित्र्य होय.

४७१ संनिकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्विव ॥ २।८।२८

(मंथरा कैकेयीला म्हणते) वृक्षलतादिकांचे ठिकाणीं सांनिध्यामुळें जसें (परस्परांचा संयोग होणें या रूपानें) प्रेम वाढत असतें, तसें मनुष्यांमध्येंही सांनिध्यामुळेंच प्रेम वाढत असतें.

४७२ स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ।
तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥ ३।५०।१८

(जटायु रावणाला म्हणतो) हे सौम्या, ज्याच्याखालीं चिरडून जाण्याची पाळी येणार नाहीं, तो भार मनुष्यानें उचलावा आणि अन्न तरी रोगोत्पत्ति न होतां जें जिरेल तेंच खावें.

४७३ समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च ।
विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्याम्बरस्य च ॥ ६।४।११७

(लंकेंत जाण्यापूर्वीं समुद्र कसा तरून जावा याविषयीं रामाचा विचार चालू असतां केलेलें समुद्राचें वर्णन) उद्भवलेल्या मेघांनीं युक्त असलेलें आकाश आणि लाटांच्या समुदायांनीं व्याप्त होऊन गेलेला समुद्र ह्यांमध्यें कांहींएक भेद दिसेनासा झाला.

४७४ संपृष्टेन तु वक्तव्यम् ॥ ३।४०।९
विचारलें असतां बोलावें.

४७५ संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ।
कस्तस्य पौरुषेणार्थो महताप्यल्पचेतसः ॥ ६।११७।६

(राम सीतेला म्हणतो) अपमान झाला असतां जो तेजाच्या योगानें त्याचें परिमार्जन करीत नाहीं, त्या मंदमति पुरुषाचा पराक्रम जरी मोठा असला तरी त्याचा काय उपयोग ?

४७६ सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः ।
सत्यानुरोधात्समये वेलां स्वां नातिवर्तते ॥ २।१४।६

समुद्र सत्यव्रत असल्यामुळें सत्याचा त्याग होईल, या भीतीनें (भरतीचे) वेळीं तो स्वतःच्या मर्यादेचें थोडें सुद्धां उल्लंघन करीत नाहीं.

४७७ सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साधवो धर्मचारिणः ।
शूराः शरण्याः सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि॥३।६८।२४

(सीतेला सोडविण्यासाठीं रावणापाशीं युद्ध करीत असतां जटायु पक्षी मरण पावला हें पाहून राम म्हणतो) हे लक्ष्मणा, शूर व शरण जाण्यास योग्य असे धर्मानें वागणारे साधुजन खरोखर सर्वत्र म्हणजे तिर्यग्योनि प्राप्त झालेल्या प्राण्यांतही दृष्टीस पडतात.

४७८ सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं प्रतिपालनम् ।
अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते॥४।३२।७

(सुग्रीव मंत्र्यांना म्हणतो) मित्र संपादन करणें सुलभ आहे, परंतु त्याच्याशीं सख्य कायम राखणें मात्र सर्व प्रकारें कठीण आहे. कारण, अंतःकरणें स्थिर नसल्यामुळें अल्प स्वल्प कारणानें सुद्धां उभयतांमधील प्रेम नाहींसें होतें.

४७९ सर्वदा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः ।
तव तद्वदयं मृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः ॥ ६।११३।२९

(मंदोदरी रावणाला उद्देशून म्हणते) सर्व प्राण्यांना सर्वकाळीं निमित्तावांचून मृत्यु नाहीं, त्याप्रमाणें तुला हा आलेला मृत्यु सीतेच्या निमित्तानें आहे.

४८० सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ७।५२।११

तस्मात्पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च ।
नातिप्रसङ्गः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ ७।५२।१२

सर्व संग्रहांचा शेवट नाशांत होतो, उंच चढण्याचा शेवट पडण्यांत होतो, संयोगाचा शेवट वियोगांत होतो, आणि जीविताचा शेवट मरणांत होतो. म्हणून पुत्र, स्त्री, मित्र, धन, यांच्या ठिकाणीं अतिशय आसक्ति ठेवूं नये. कारण त्यांचा वियोग निःसंशय व्हावयाचा आहे.

४८१ सर्वे चण्डस्य बिभ्यति ॥ ६।२।२०

जो अत्यंत क्रुद्ध असतो, त्याला सर्व भितात.

४८२ स सुहृद्यो विपन्नार्थं दीनमभ्युपपद्यते ।
स बन्धुर्योऽपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ ६।६३।२७

ज्याचा कार्यभाग नष्ट झाला आहे, अशा दीनावर जो उपकार करितो, तोच सुहृद् होय, आणि नीतिमार्गापासून दूर गेलेल्या लोकांना नीतिमार्गावर आणून सोडण्यासाठीं जो साह्य करण्यास तयार असतो तो बंधु होय.

४८३ सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ।
अथवाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥२।१००।२३
एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः ।
राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥२।१००।२४

(राम भरताला म्हणतो) हजारोच नव्हे परंतु लाखो मूर्ख लोक जरी राजाजवळ असले तरी त्यांची राजाला मदत होत नाहीं. परंतु बुद्धिमान, शूर, दक्ष व नीतिशास्त्रवेत्ता असा एक जरी अमात्य जवळ असला, तरी तो राजाला अथवा राजपुत्राला मोठें वैभव प्राप्त करून देईल. (‘ अयुत ’ म्हणजे ‘ दहा हजार ’ असा अर्थ असतांना ‘ अयुतानि ’ याचें भाषांतर भाषेंत जुळण्याकरितां ‘ लाखो ’ असें केलें आहे.)

४८४ सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति ।
गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥ २।१०५।२२

(राम भरताला म्हणतो) प्राणी जाऊं लागला तरी मृत्यु त्याच्या बरोबर जातोच, तो बसला तरी मृत्यु त्याच्या बरोबर बसतोच, आणि बराच दूर मार्ग चालून प्राणी परत फिरूं लागला, तरी देखील मृत्यु त्याच्या बरोबर चालत जाऊन परत फिरतो (मृत्यु प्राण्यांच्या संनिध एकसारखा आहेच आहे.)

४८५ सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् ।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ ६।१०९।५२

सागर आकाशासारखा आहे व आकाश सागरासारखें आहे. परंतु रामरावणाचें युद्ध म्हणजे रामरावणांच्या युद्धासारखेंच होय. (त्याला उपमाच नाहीं.)

४८६ सापराधोऽपि बालो हि रक्षितव्यः स्वबान्धवैः ७।१३।२०

कोणी बालक जरी अपराधी असला, तरी त्याचें बांधवांनीं रक्षण करणें योग्य आहे.

४८७ सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम् ।
यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परंतप ॥ ३।६८।२५

(जटायूचा वध झाल्यानंतर राम लक्ष्मणाला म्हणतो) हे विनयसंपन्न शत्रुतापना, माझ्याकरितां गृध्रपक्ष्याचा (जटायूचा) वध झाला, याबद्दल जसा माझ्या मनाला चटका लागून राहिला आहे, तसा सीतेचा अपहार झाल्यामुळें होणाऱ्या दुःखाचा चटका लागून राहिलेला नाहीं.

४८८ सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ।
राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ २।१०५।७

(भरत म्हणतो) हे रामा, ज्या पुरुषाच्या जीवितावर दुसरे लोक जीवित चालवितात, त्या पुरुषाचें जीवित धन्य होय. तसेंच ज्या पुरुषाचें जीवित दुसऱ्यांवर अवलंबून असतें, तें जीवित दुःखावह होय.

४८९ सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन ।
न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य वशमागताः ॥ ६।१६।२०

(बिभीषण रावणाला म्हणतो) हे दशानना, हितेच्छु पुरुषानें उत्कृष्ट नीतीला अनुसरूनही केलेलें भाषण काळाच्या तावडींत सांपडलेले अजितेंद्रिय पुरुष स्वीकारीत नाहींत.

४९० सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ।
विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ॥ ३।१७।९
प्रियरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वना ।
तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ॥३।१७।१०
न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ।
शरीरजसमाविष्टा राक्षसी राममब्रवीत् ॥ ३।१७।११

(रामाजवळ शूर्पणखा आली त्यावेळचें उभयतांचें वर्णन) राम सुंदर मुखाचा, तर ती (शूर्पणखा) दुर्मुखी; राम कृश उदराचा, तर ती महोदरी; राम विशालाक्ष, तर ती विरूपाक्षी; राम उत्कृष्ट केसांचा, तर ती ताम्रकेशी; राम सुस्वरूप, तर ती कुरूप; रामाचा मधुर स्वर तर तिचा कर्कश स्वर; राम तरुण तर ती वृद्ध; (राम अभय देणारा,) तर ती भयंकर; राम चांगलें भाषण करणारा, तर ती दुर्भाषण करणारी; राम न्यायानें वागणारा, तर ती अत्यन्त दुर्वर्तन करणारी; राम सर्वांना प्रिय, तर ती सर्वांना अप्रिय; अशी ती कामपीडित (शूर्पणखा) राक्षसी रामाला म्हणाली. (या वेळीं उभयतांना दिलेलीं विशेषणें परस्पर विरुद्ध आहेत.)

४९१ सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः॥३।३७।२

(मारीच रावणाला म्हणतो) हे राजा, (हिताहिताचा विचार न करितां केवळ) सतत मधुर भाषण करणारे पुरुष सुलभ आहेत; परंतु अप्रिय जरी असलें तरी हितकारक भाषण करणारा आणि तें ऐकून घेणारा हे दुर्लभ आहेत.

४९२ सुहृदामर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सदा ।
समर्थेनोपसंदेष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ ६।१७।३३

(राम वानरांना म्हणतो) मित्रांचा निरंतर अभ्युदय व्हावा, अशी इच्छा करणाऱ्या बुद्धिमान् व विचारसमर्थ पुरुषानें, कार्याकार्याविषयीं संदेह प्राप्त झाला असतां, मित्रांना उपदेश करणें सर्वदा योग्य आहे.

४९३ सूक्ष्मः परमविज्ञेयः सतां धर्मः प्लवङ्गम ।
हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥४।१८।१५

(राम वालीला म्हणतो) हे वानरा, सज्जनांचा धर्म सूक्ष्म असल्यामुळें ता इतरांना समजणें अत्यंत अशक्य आहे. प्राणिमात्राच्या हृदयामध्यें वास करणारा परमात्मा मात्र प्राण्यांचें पापपुण्य जाणीत आहे.

४९४ सौमित्रे योऽभिषेकार्थे मम संभारसंभ्रमः ।
अभिषेकनिवृत्त्यर्थे सोऽस्तु संभारसंभ्रमः ॥ २।२२।५

(राम म्हणतो) हे लक्ष्मणा, माझ्या अभिषेकाचें सामान जितक्या त्वरेनें जुळविण्यांत आलें आहे, तितक्या त्वरेनें वनवासाला जाण्याच्या सामग्रीची तयारी झाली पाहिजे.

४९५ स्त्रिया भर्ता हि दैवतम् ॥ २।३९।३१

पति म्हणजे स्त्रियांचें दैवतच होय.

४९६ स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २।३९।२४

स्त्रियांना पति हेंच उत्कृष्ट पुण्यसाधन आहे, स्त्रीला इतर सर्व पुण्यसाधनांपेक्षां पति अधिक आहे.

४९७ स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं
न भिद्यते यद्भुवि नो विदीर्यते ।
अनेन दुःखेन च देहमर्पितं
ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ॥ २।२०।५१

(राम वनवासाला जाणार हें ऐकून शोकाकुल झालेली कौसल्या म्हणते) खरोखर माझें हृदय ज्याअर्थीं ह्या प्रसंगीं फाटून जात नाहीं, त्याअर्थीं तें लोखंडाचें बनविल्याप्रमाणें बळकट आहे आणि अशा प्रकारच्या दुःखानें देह व्याप्त झाला असतांना देखील ज्याअर्थीं तो विदीर्ण होऊन पृथ्वीवर पडत नाहीं, त्याअर्थीं मरण अकालीं कोणाला येत नाहीं, हेंच निश्चित आहे.

४९८ स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥
७।२५।४९

प्रेमानें आपल्याजवळ येणाऱ्याच्या उपयोगीं पडणें योग्य आहे.

४९९ स्वर्गो धनं वा धान्यं वा
विद्याः पुत्राः सुखानि च ।
गुरुवृत्त्यनुरोधेन
न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ २।३०।३६

(राम सीतेला म्हणतो) वडिलांच्या तंत्रानें वागणाऱ्याला स्वर्ग, धन, धान्य, विद्या, पुत्र आणि सुख ह्यांपैकीं कांहींच दुर्लभ नाहीं.

५०० स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण ।
रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मृगा गोमायुना यथा ॥
३।४१।१४

(मारीच रावणाला म्हणतो) व्याध रक्षण करीत असतांना ज्याप्रमाणें मृग वृद्धिंगत होत नाहींत, त्याचप्रमाणें प्रतिकूल आणि उग्र असा राजा रक्षण करीत असतांना प्रजची भरभराट होत नाहीं.

५०१ हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः
सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थ-
श्चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्थः ॥ ५।५।४

(लंकेंत गेलेल्या मारुतीनें चंद्र अवलोकन केला) रुप्याच्या पिंजऱ्यामध्यें असलेला हंस जसा शोभतो, मंदरपर्वताच्या गुहेंत राहिलेला सिंह जसा दिसतो आणि मदोन्मत्त हत्तीवर आरूढ झालेला वीर जसा चमकतो, तसा आकाशांत असलेला चंद्र झळकूं लागला.

५०२ हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते ।
स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ४।३८।२१

(राम सुग्रीवाला म्हणतो) धर्म व अर्थ यांची पर्वा न करितां जो कामाचेंच सेवन करितो, तो, वृक्षाग्रावर झोपी गेलेला पुरुष ज्याप्रमाणें खालीं पडल्यावर जागा होतो, त्याप्रमाणें ऐश्वर्यापासून भ्रष्ट झाल्यानंतर शुद्धीवर येतो.

सार्थश्रीरामायणसुभाषितानि

विषयसूची

Date	No.	Date	No.
नि. प्र. सं.	२६		

सार्थश्रीमहाभारतसुभाषितानि

संपादक–विष्णु विनायक परांजपे, पेण

भाषांतरकार–चिंतामण मोरेश्वर परांजपे,

बी. ए., एल्एल्. बी.

(१००८ सुभाषितें आवृत्ति तिसरी किंमत १२ आणे)

सार्थश्रीरामायणसुभाषितानि

भाषांतरकार–भालचंद्र शंकरशास्त्री देवस्थळी

(६०२ सुभाषितें आवृत्ति तिसरी किंमत ८ आणे)

सार्थश्रीयोगवासिष्ठसुभाषितानि

भाषांतरकार–विष्णु विनायक परांजपे

(६०८ सुभाषितें आवृत्ति तिसरी किंमत ८ आणे

सार्थश्रीभागवतसुभाषितानि

भाषांतरकार–विष्णु विनायक परांजपे

(१२१ सुभाषितें आवृत्ति तिसरी किंमत ३ आणे

केशव भिकाजी ढवळे, गिरगांव–मुंबई